

Dagboek 1938 - 1945

Voor Renée

Lieve Renée,

Dit boekje bevat enkele herinneringen uit de jaren 1938 - 1945, een periode waarin de oorlog viel en dus ook mijn kamptijd. Zo'n boekje schreef ik eens voor Valentine. Of dat nog bestaat, weet ik niet. Ik pak het in dit geval wat anders aan, wat meer chronologisch en uitvoeriger. Ik beperk me ditmaal niet tot de kamptijd. Het is niet alleen voor jouw ogen bestemd. Iedereen mag het lezen. Wie weet, misschien zullen Eelco en Renée het later ook interessant vinden.

Je zult het met mijn handschrift moeten stellen. Ik heb geen zin in de computer, hoewel dat (weet ik, weet ik) veel handiger en sneller zou zijn. Misschien heeft mijn handschrift ook enige waarde.

Pappa

I N H O U D

1. DEN HAAG 1938	5
2. JOGJAKARTA	7
3. HET DAGELIJKSE LEVEN 1940 - 1942	11
4. JOGJAKARTA ONDER JAPANSE BEZETTING	14
5. TJIMAH I EN BAROS	24
6. HET EINDE VAN DE OORLOG	32

1. Den Haag 1938

Mijn vader had Europees verlof. Dat besloeg vier maanden uit en thuis, waarvan $1\frac{1}{2}$ maand besteed werd aan de zeereis, heen en terug. Na een periode van onvoorstelbare luxe aan boord en twee verrukkelijke weken in Zwitserland reisden we naar Den Haag. Dat deed iedere Indië-gast toentertijd: een Europees verlof bracht je door in Den Haag.

Ons pension, een herenhuis aan het Sweelinckplein, kon mij weinig bekoren. Het was steeds doordrongen van etenslucht: soep en kool. Het eten werd ons opgediend in de voorkamer van de parterre waar het altijd donker was, donker behang en zware gordijnen.

Hoe anders was ik dat gewend in de voorafgaande Indische jaren: onze eetkamer in Madioen was een feestzaal gelijk met open deuren en ramen naar de tuin. De eettafel, groot genoeg voor tien, stond altijd vol met heerlijke gerechten.

Nee, dat pension vond ik maar niets. Mijn slaapkamertje was op de bovenste verdieping. Het was er ijskoud en er was geen stromend water. De lampetkan, die keurig klaar stond voor mijn ochtendtoilet had dikwijls een dun ijslaagje. Ook dat was heel anders dan in Indië!

Elke middag zat ik in die donkere voorkamer mijn huiswerk te maken aan een bureau bij het raam. Dan keek ik verlangend naar het voetbalspel van de jongens op straat. Ze droegen plusfours, die jongens, een trui en een jasje. In Holland droeg je altijd plusfours en geen korte broek. Ook ik droeg plusfours, drollenvangers werden ze genoemd. Buiten droeg ik een wollen das en een winterjas.

Buitenshuis genoot ik van de frisse vrieslucht, van de lichte sneeuwval op m'n gezicht, van de sinaasappelgeur bij het passeren van een groentewinkel, waar men kisten vol oranje buiten had staan. Die had je in Indië niet: de citrusvruchten, de djeroeks, heerlijk hoor, waren gelig groen van kleur. Ja, dat herinner ik me heel goed, die wandelingen buiten. Dan was ik op weg naar school.

De school. Ik moest in Holland in twee maanden het programma afwerken dat in Indië in vier maanden werd onderwezen. In Den Haag had men daar een goede oplossing voor gevonden. Er waren natuurlijk meer jongens en meisjes, kinderen van verlofgangers, die in dezelfde situatie zaten. Voor deze kinderen was er een soort privé-school, gevestigd in een huis aan de Ieplaan. In elke kamer daarvan zat een leraar, die mij en mijn lotgenoten, privé-les gaf volgens een strak rooster het éne uur Frans, het volgende biologie en daarna weer Duits of Engels, enzovoorts.

Ik was favoriet bij mevrouw De Bruyn-Ouboter, een oudere dame, weinig aantrekkelijk, wellicht ongetrouwd, uiterst streng, eerlijk en ietwat bits. Ik mocht haar echter wel. Zij gaf wiskunde.

Vóór ons vertrek naar Holland had ik - in de tweede klas HBS - op mijn rapport voor wiskunde een 9 en voor Duits in 3. Dat is in mijn hele verdere leven zo gebleven.

Van al die leraren, daar in dat huis aan de Ieplaan, herinner ik mij alleen mevrouw De Bruyn-Ouboter. God hebbe haar ziel. Zij en alle andere leraren gaven mij stapels huiswerk op. Dat maakte ik 's middags voor het raam aan het Sweelinckplein, terwijl vreemde jongens buiten op straat voetbalden.

Dat er een wereldoorlog op komst was, besepte ik absoluut niet.

Die jongens ook niet. Zij voetbalden. Er was geen vuiltje aan de lucht.

Waren de dagen toen in mijn herinnering grauw en saai, vervuld van de lucht van kool en soep, dat gold niet voor de weekends.

In het weekend bezochten mijn ouders en ik familie en kennissen, de tantes in Amersfoort, de schilder Dolf Bolk, de familie Van Haaften. Ook namen mijn ouders mij mee naar het theater, naar voorstellingen van Buziau en Groc, naar het spannende toneelstuk, dat "Ik heb de graaf vermoord" heette. Dan was er nog de radio. In ons pension hadden we een radio! Ik kon de 'Snip en Snap' revue beluisteren en de 'Bonte dinsdagavondtrein'.

In Madioen hadden wij geen radio. Als mijn vader, die een fanatiek voetballer was geweest, het verslag van Holland-België wilde horen (en dat was een must!), gingen we naar kennissen in Madioen die wèl een radio bezaten.

Dan zaten wij gespannen te luisteren tot diep in de nacht naar de stem van een opgewonden verslaggever, wiens relaas dwars door het gekraak en gebrom en andere storingen soms nauwelijks te volgen was. Heel romantisch, dat nachtelijk gebeuren!

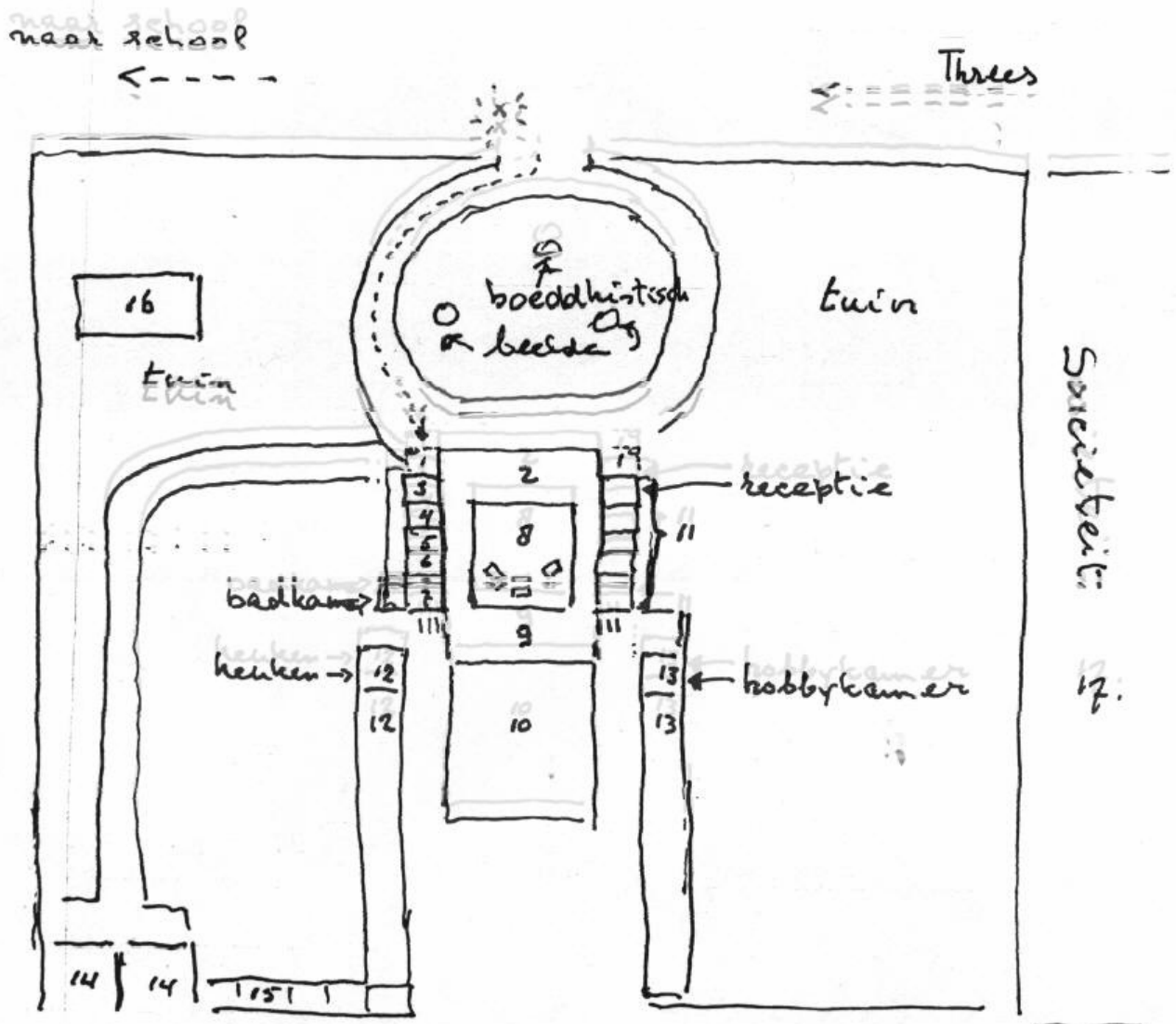
Tijdens ons Europees verlof nam mijn vader mij mee naar een heuse, echte Holland-België wedstrijd in Antwerpen. Mijn moeder ging niet mee, wel een broer van mijn vader - dat was oom Helen, denk ik -, in een taxi, naar het stadion dat de 'hel van Deurne' werd genoemd, omdat het nationale elftal daar zo vaak door de Belgen geklopt werd. Wat een feest was dat, met mijn vader en mijn oom op de tribune van een echt voetbalstadion te zitten!

Tijdens het verlof in Den Haag moest mijn vader in vol ornaat - 'het groot tenue' heette dat, een zwart pak vol knopen, epauletten en medailles plus een steek met witte veren - zich melden bij de Minister van Koloniën. Daar werd hem meegedeeld dat hij benoemd was tot gouverneur van Jogjakarta.

2. Jogjakarta

Dit hoofdstuk stuurt in principe aan op de prille liefde tussen Threes en mij. Maar 't gaat ook over ons huis, de stad, het begin van de oorlog, over de school enzovoorts.

Eerst het huis, een klein paleis. Wij woonden er met ons drieën, plus een stoet van bedienden: twee djongossen, die het huis schoon hielden en aan tafel ons bedienden, één kokkie, die het eten bereidde, vijf tuinlieden, één chauffeur (die Nederlands sprak) en twee baboes, die de bedden opmaakten en het naai- en verstelwerk verzorgden alsmede de was en het strijken van onze kleren.
En dan was er de tuin met diverse autobrede wegen, grasvelden, bloemperken en prachtige flamboyants.

I Het gouverneurshuis

Het stippelijntje beschrijft de route die een arriverende auto doorliep om te stoppen op een overdekte parkeerplaats (1) van waar men de open voorgalerij (2) betrad.

3) zitkamer

4) kantoor van mijn vader

5) mijn slaapkamer

6) slaapkamer van mijn ouders

7) naaikamer en 'spen' (voorraadkamer)

8) troonzaal

9) eetkamer

10) feestzaal

11) receptie (voor als de sultan op bezoek kwam) en 4 logeerkamers

12) zijvleugel (hier woonden de bedienden)

13) zijvleugel met mijn hobbykamer en verder lege kamers

14) garage voor twee auto's

15) het huis van onze chauffeur

16) officieel kantoor van mijn vader

(* hier wachtte ik elke ochtend Threes op (zie blz. ...)

17) naast onze tuin was de sociëteit

Het huis was geheel gemeubileerd toen wij het betrokken, maar mijn moeder kocht antieke Chinese kastjes, kostbare vazen en schalen e.d. Wij hebben alles moeten achterlaten, behalve een paar schilderijen en wat meubels, die vóór de Japanse bezetting naar Holland werden gestuurd. De schilderijen had mijn moeder besteld bij Dolf Bolk, grote olieverven, hoofdzakelijk van bloemen, de border van Bolks tuin, een winterlandschap enz. De schilderijen hingen destijds in de troonzaal (8), zo geheten vanwege de drie tronen, die daar stonden opgesteld, één voor de sultan, één voor de gouverneur en één voor de gouverneur-generaal (de hoogste gezaghebber in Nederlands Indië). Die derde troon werd feitelijk nooit gebruikt, de andere twee éénmaal per jaar.

Dat was tijdens het "Openbaar Gehoor", een grootse bijeenkomst van vertegenwoordigers van alle bevolkingsgroepen, op 31 augustus, Koninginnedag.

Mijn vader moest op die dag een lange gloedvolle speech afsteken, die hij in de voorafgaande dagen uit het hoofd leerde, zich terugtrekkend in één van de logeerkamers (11).

- De geschiedenis herhaalt zich: jaarlijks trok ik mij ook terug, om mijn kerstpreek uit het hoofd te leren -

De rede die mijn vader afstak werd door de aanwezigen staande aangehoord, door de sultan met al zijn hooggeplaatste volgelingen, pangerans en raden-ajoe's, de regenten met hun raden-ajoe's, door de officieren met hun dames, de ambtenaren, de vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, kortom alle VIP's met hun dames, een ieder in prachtige kleding.

En iedereen had een glas champagne in de hand, want er zouden door mijn vader vele toasts worden uitgebracht.

"Op Hare Majesteit, Koningin Wilhelmina!" riep mijn vader dan en hij hief het glas. Een orkestje, opgesteld in de tuin, kreeg direct na mijn vaders heilwens via de voorgalerij een teken en zo werd via de open deuren het Wilhelmus hoorbaar in de troonzaal.

Zolang het volkslied weerklonk, stond een ieder stram, het glas hoog geheven. Niet in alle glazen zat champagne overigens. In die van de raden-ajoe's zat priklimonade.

Na het Wilhelmus kon iedereen een slokje nemen, maar niet meer dan dat, want mijn vader was nog niet uitgesproken.

"Op Hare Majesteit, prinses Juliana!" Daarna kwamen prins Bernhard, prinses Beatrix, enz. aan de beurt, voorts de sultan en de Pakoe Alam.

En telkens weerklonk dan het volledige Wilhelmus.

Het woordje "enz." hierboven sloeg in 1939 alleen op Irene. De geboorte van prinses Irene was voor de sultan van Jogjakarta aanleiding om een feest te geven, een zo groot feest dat de voorbereiding maanden vergde. Het mocht er dan ook zijn: het duurde drie dagen lang.

De genodigden mochten komen en gaan wanneer zij wilden. Er stonden stoelen voor hen klaar in een grote pendopo (open galerij) van zijn paleis. Daar werd één grote voorstelling voor hen gegeven, een drie dagen lang durende wajang-wong-opvoering, een soort musical op z'n Javaans.

Onder begeleiding van een gamelan orkest werd er gedanst, niet gezongen of gesproken, alleen gedanst door vele dansers tegelijk.

De voorstelling betrof de heldendaden van Ardjoeno en zijn vele broers. Zo'n wajang-wong-dans verloopt uiterst langzaam omdat elk gebaar steeds vele malen wordt herhaald. Zelfs in gevechtsscènes, waarbij Ardjoeno de vijand tegemoet snelt, ziet men de danser nauwelijks van plaatskomen. Een pas voorwaarts met het linkerbeen bijvoorbeeld wordt niet alleen heel langzaam uitgebeeld, maar vier, vijf keer of vaker herhaald, zodat het vele, vele minuten duurt.

Voordat Ardjoeno en de zijnen aan ons voorbij getrokken waren, was men een uur of twee verder. Voor Europeanen is het gauw vervelend. Het gaat te traag en te langdurig naar Westerse smaak, maar dat geldt niet voor Javanen. Links en rechts van de pendopo stond rijen dik het 'gewone' volk. Zij stonden ademloos te kijken naar het schouwspel en te luisteren naar de gamelan. Onder de broers van Ardjoeno was Bimo het meest populair bij de Javaanse bevolking. Bimo is de grootste en vooral de dikste onder Ardjoeno's broers. Hij is ontzettend sterk en moedig, maar ook verbazend dom.

Als Bimo een stap voorwaarts doet, dreunen alle gongs van de gamelan.

Bij zijn verschijnen op het toneel juichte het Javaanse publiek. Dat publiek bestond uitsluitend uit mannen. Vrouwen werden niet toegelaten. De mannen moesten het bovenlichaam bloot laten. Waarom? Misschien omdat controle op de geen-vrouwen-regel dan gemakkelijker was? Ik weet het niet.

Deze eigenaardige voorschriften golden niet voor de Europese gasten. Zij zaten in de koele pendopo, kregen versnaperingen en drankjes uitgereikt en konden gaan en komen wanneer zij wilden.

Ik heb daar ook op een ochtend gezeten, op de tweede rij, achter mijn vader, die mijn moeder links van hem had en de sultan ter rechterzijde.

Daar heb ik Ardjoeno en Bimo en de andere broers voorbij zien komen. Ook de daarop volgende dansscène mocht ik aanschouwen: een leger vogels, een gevechtsscène van vogels. De dansers waren uitgedost in kostuums van veren gemaakt. De sultan vertelde mij, zich omkerend, hoeveel duizend kippen hij had laten slachten voor deze éne dans.

Een heel leger van vogels trok dus over het toneel (in het tempo van slakken) voorbij.

Het toneel was overigens ook een pendopo, iets lager dan de publieksruimte, rechtstreeks toegankelijk vanuit de tuin aan beide zijden. In die pendopo, aan de achterzijde, zaten de gamelanspelers in kleermakerszit op de grond.

Javaanse dansen werden ook in ons huis uitgevoerd, in de troonzaal, met name de 'srimpi'-dans. Dat was een dans van jonge Javaanse meisjes, die met kleine pasjes, schuifelend in een kring rond gingen en daarbij langzaam, heel langzaam, door hun knieën zakten tot ze gehurkt in hetzelfde tempo voortschuifelden, om zich vervolgens net zo langzaam al dansend weer op te richten.

De troonzaal werd dus niet alleen voor het Openbaar Gehoor op Koninginnedag gebruikt. Soms speelde ik met vriendjes daar in het pikkedonker "moordenaartje".

Buiten, in de tuin tussen ons huis en de Sociëteit, speelden we, ook in het donker, "oorlogje". Dan slopen we, gewapend met een zaklantaarn door de struiken van boom tot boom. Wie door een ander in het gezicht geschenen werd, was 'dood', maar mocht een paar minuten later weer 'levend' meedoen.

Ook speelden we vaak in wat ik de feestzaal heb genoemd (10), een aan drie kanten open pendopo van zo grote omvang dat je er kon rolschaatsen, fietsen en zelfs tennissen.

En dan was er mijn hoogst eigen hobbykamer (13). Daar stond een kastje met mijn 'stenen', een verzameling van mineralen en halfedelstenen, ontstaan in de Madioense tijd, opgeraapt uit drooggevallen rivierbeddingen, vulkanisch gesteenten: agaat, lapis lazuli (uit Zwitserland) en verder een

paar prachtig glinsterende steentjes die ik tijdens onze reis naar Holland op de markt van Ceylon had gekocht en die later bij nadere analyse stukjes glas bleken te zijn.

Daar in mijn hobbykamer bevond zich ook mijn 'laboratorium', met een klos van Rhumkorff (om wisselstroom mee op te wekken), elektrische spoelen, magneten, schakelaars en lampjes, verder chemische spullen, tientallen stofjes, nitraten en zo in keurige stopflesjes, reageerbuisjes, kolven etc. etc. Daar leerde ik mijn scheikunde proefwerken. De chemische reacties die in het leerboek beschreven werden en die ik uit het hoofd moest leren, die voerde ik in 'mijn laboratorium' gewoon uit. Ik filterde zoutzuur, maakte 'toneelbloed', liet nitraten verdampen en loste de damp weer op in water. Ik probeerde zelfs dynamiet te maken. Dat mislukte. Maar ik maakte wel een bommetje. En dat ontplofte wel degelijk.

Het overige huiswerk maakte ik gewoon op mijn slaapkamer. Maar de dagelijkse gang van zaken en het schoolleven zijn een nieuw hoofdstuk waard.

3. Het dagelijkse leven 1940 - 1942

Intussen was de oorlog in Europa begonnen. Duitsland was Polen binnengevallen, waarop Engeland en Frankrijk Hitler de oorlog verklaarden. Nederland bleef neutraal, evenals België en Scandinavië. In Indië merkte je nauwelijks iets van de oorlog, zeker niet op school. Daar ging alles z'n gangetje.'

Jogjakarta had een kleine HBS met twee klassen per schooljaar. Ik startte in 1940 aan die school in 3 HBS. Ik was, denk ik, een gehoorzame en ijverige leerling. Tijdens de eerste les Frans behandelde de leraar, meneer Rafaël, een gedicht, dat handelde over een reis in Zuid-Afrika met een huifkar, voortgetrokken door ossen.

Waarom herinner ik me dat?

Rafaël gaf ons opdracht het gedicht in het Nederlands te vertalen. "En," zei hij met opgeven vinger, "op rijm!". Dat bedoelde hij als grapje, maar ik, als nieuwe leerling, geïntimideerd door de situatie, ging thuis hard aan het werk. Ik slaagde er in de vertaling op rijm in te leveren.

Daarmee maakte ik wat je noemt een goede beurt. Ik kreeg een 10 en Rafaël las mijn vertaling zelfs voor aan de klas, waarbij hij niet alleen mijn rijmvaardigheid prees, maar ook de sfeer van mijn gedicht. "Je kunt ritme van stampende ossenhoven horen!" riep hij uit. Enigszins geëxalteerd las hij het nog eens voor, met zijn hand het ritme benadrukkend.

Ik kon het stampen van de hoeven zelf niet horen, mijn klasgenoten evenmin. Rafaël kon gemakkelijk in vervoering raken.

Daar hij ook een tamelijk befaamd pianist was, vroeg mijn moeder hem of hij mij pianoles wilde geven. Ik moest, voor hij inging op dat verzoek, bij wijze van proef, een stuk op de piano bij ons thuis voorspelen. "En," vroeg mijn moeder zelfverzekerd, "wat vindt u ervan?"

Ik had al vele jaren pianoles gehad, al van vóór de Madioen-periode. Ik zal dus wel enige techniek hebben gehad en het stuk dat ik voorspelde was er één voor gevorderden.

Mijn moeders vraag bracht Rafaël in verlegenheid. Aarzelend zei hij: "Fred heeft wel maatgevoel". "En meer dan dat beslist niet", bedoelde hij. Niettemin nam hij mij wel aan als leerling, met gevolg dat ik hem op een vaste dag in de week een uur lang tot wanhoop bracht. "Nee, nee!", riep hij dan uit, "wacht, ik zal het je voorspelen". Dan zette hij zich aan de vleugel en speelde de nocturne of wat het was voor. Daarna speelde ik het precies zoals hij gedaan had, na, maar bij de eerste akkoorden begon Rafaël hoofdschuddend en ijsberend gebaren te maken van vertwijfeling en verdriet. Er ontbrak kennelijk iets aan mijn vertolking.

Na afloop van de les liet ik een gebroken man achter.

Eén keer en ook niet meer dan één keer ging het goed. Dat was de Mondschein sonate van Beethoven.

Die speelde ik goed! Rafaël was verrukt, hij was in de zevende hemel. "Prachtig! Prachtig!" riep hij, "Schitterend!". Hij was ontroerd en prees me uitbundig.

"Speel het nog eens!", zei hij en hij ging peinzend naast de vleugel zitten in de houding van iemand, die een hemelse tijding verwacht. Gehoorzaam begon ik opnieuw aan de Mondschein sonate. Ik maakte geen enkele fout, speelde het stuk op exact dezelfde wijze als de eerste keer, maar het bracht Rafaël dit maal in de gebruikelijk stemming van bittere ellende.

Net als bij het gedicht over de huifkar en die ossen, bleek ook nu dat ik misschien een verborgen talent bezat, maar dat ook buitengewoon goed verborgen hield.

Voor meneer Ram, die wiskunde gaf, verborg ik mijn talenten niet.

Als wij na de pauze in de klas op hem zaten te wachten konden wij hem uit de leraarskamer zien komen. Dat bracht onze klas dan direct in grote spanning, maar als Ram een stapel proefwerkpapier onder z'n arm had, begonnen de meisjes te gillen en de jongens te vloeken, maar op mijn smoelewerk verscheen dan een voldane, welhaast wrede glimlach. Ik ging weer een negen of een tien halen!

Meneer Ram verkondigde vaak de stelling, dat 'wie goed is in de wiskunde, is ook goed in de sport'. Die stelling klopte niet; daarvan was ik het levend bewijs. In de gymnastiek was ik een non-valeur, een dwerg temidden van reuzen op het sportveld. Bij het hardlopen eindigde ik als laatste, van de

evenwichtsbalk viel ik af, bij het touwklimmen schoorde ik 1 meter, evenals bij het hoog- en verspringen.

Ram had dus ongelijk. Hij had beter kunnen stellen: "Wie goed is in sport, is ook goed in meisjes versieren" of "wie goed is in wiskunde kan de meisjes maar beter vergeten".

Dat klopte wel, althans in mijn geval. De mooie, vlotte, aardige meisjes uit mijn klas, Corrie Ronteltap, Freek Rolfsema, Chris Middelburg (voluit Frederika en Christine) hadden geen enkele belangstelling voor mij (ik wel in hen).

Ik besloot in stilte verliefd te worden op Tineke Oen, een Chinees meisje, wier vader een goedlopend restaurant had. Van mijn romantische gevoelens zei ik niets tegen Tineke, maar ik vertelde ze wel aan mijn moeder, die nogal geschrokken reageerde met op haar beurt een stelling: "een huwelijk tussen mensen van verschillend ras is gedoemd te mislukken".

Toen dat mij niet overtuigde, legde ze me uit dat kinderen uit een gemengd huwelijk niet gelukkig werden: halfbloedjes hadden het maar moeilijk in de maatschappij.

Er was inderdaad een ongeschreven regel, die de omgang van Nederlandse leerlingen met Chinese of Javaanse klasgenoten beperkte. In de pauze, na schooltijd en op schoolfeesten "clusterde" men in drie groepen. De Javaanse leerlingen waren van adel en afkomstig uit de hofkringen. Men beweerde dat zij allen de sultan als vader hadden en één van de vele "bijvrouwen" als moeder. Zij stelden zich heel bescheiden op en hielden afstand tot ons. Mijn nieuwsgierigheid naar en mijn bewondering voor vrouwelijk schoon kwam mijn kennis van de moderne talen ten goede, want in de rijkgevulde boekenkast van mijn vader bevond zich "Lady Chatterly's Lover", en een Duitse uitgave van Duizend-en-een-nacht, fraai geïllustreerd. Bovendien bevatte de leestrommel wekelijks een interessant tijdschrift "La Vie Parisienne" geheten.

Rafaël in zijn dubbele leraarsfunctie droeg mij op in de vakantie een dik Frans boek "La Via de Beethoven" te lezen. En ... Ja, die boekenkast van mijn vader bevatte inderdaad de vertaling, "Het Leven van Beethoven"!!!

Gedurende de siësta na de warme maaltijd om 13.00 uur ('s avonds aten wij brood) kon je mij in de zitkamer vinden bij al die boeken. Ik bestudeerde niet alleen de Duizend-en-een-nacht, maar ook de duizend en één reproducties van schilderijen, die in vele in leer gebonden boeken te vinden waren: het Louvre, de Tate Gallery, de Pinacothek van München, Sint Petersburg, Madrid, Florence, dat was er allemaal te vinden.

Het was daar, in die zitkamer, dat bij mij de wens geboren werd om eens, later, zelf te schilderen.

Toen, opeens, volkomen onverwacht, gebeurde het (een donderklap bij heldere hemel): 10 mei 1940, de Duitsers vielen Nederland binnen! Nederland was in oorlog en dus Nederlands Indië ook! De haat tegen de Duitsers en tegen de landverraders, de NSB'ers, was enorm. Wij zaten gekluisterd aan de radio om vooral niets te missen van het oorlogsnieuws. We hadden de dwaze hoop, dat ons leger de Duitsers terug zou drijven, dat de "waterlinie" ze wel tegen zou houden.

Toen gemeld werd, dat onze troepen een brug hadden opgeblazen juist op het moment dat een trein vol Duitse soldaten daar overheen reed, juichten we. Het betekende de dood van honderden jonge mannen en we juichten. Op school praatten we druk over deze "zege". Het was duidelijk: de Duitsers zouden ons er niet onder krijgen! Nederland zou stand houden en de moffen terugjagen! En de NSB'ers zouden we ophangen!

In Indië werden ze geïnterneerd, evenals de Duitsers. De radio zond geen Duitse muziek meer uit, geen Beethoven meer en geen Mozart, laat staan Wagner. Op school werden de lessen Duits onmiddellijk gestaakt. Meneer De Bruin, een heel aardige leraar, moest van de ene op de andere dag EHBO geven, in plaats van Duits. De arme man wist niets van EHBO en hij was zo verstandig om doktoren voor een spreekbeurt uit te nodigen. Zo'n dokter vertelde ons dan, hoe je na een bombardement de doden van de levenden kon onderscheiden en hoe je onder de gewonden de hopeloze gevallen kon onderscheiden van hen, die nog een kans hadden.

De EHBO-lessen werden later vervangen door een training voor transport van gewonden, een uitstekende en zinvolle opleiding. Voor het overige ging het schoolleven gewoon verder. Een nieuwe leraar, meneer Schoonhoven, verscheen ten tonele. Het was een enthousiaste leraar Nederlands, die het op zich nam een leerlingenvereniging op te zetten. Mij viel de eer te beurt voorzitter te worden van

het bestuur, zodat een nieuwe stelling geldig werd: "wie goed is in wiskunde en slecht in de gymnastiek, kan toch populair worden."

Gesterkt door dit inzicht bekeek ik de meisjes op school met andere ogen. In de eerste klas bijvoorbeeld had je Netteke Boomgaard en een vriendinnetje van haar, een héél knap meisje met rode wangen, donkere ogen en twee vlechten. Onder de bekwame leiding van meneer Schoonhoven kwam een groot schoolfeest tot stand: toneel met bal na.

Om de driedeling van het leerlingenbestand recht te doen, werd op het toneel (van de sociëteit naast het gouverneurshuis) eerst een korte sketch-in-Chinese-stijl uitgevoerd, vervolgens een korte wajong-wong-dans en daarna het eigenlijke toneelstuk "Het spook van Cambrook Castle"¹.

Het was een thriller, doorspekt met grappige en onverwachte situaties. Ik had de rol van "Mister Malone". Van mijn tekst herinner ik me alleen dat ik het publiek aan het schrikken moest maken door op een cruciaal moment vanuit de coulissen het toneel op te stormen en luidkeels en bevend van angst uit te roepen: "Benen ... benen!" Mister Malone had namelijk in het Cambrook Castle ergens benen zien uitsteken van onder een beddensprei of zoiets. Ik had méér tekst, maar daarvan herinner ik me niets. Netteke had ook een rol. Misschien was zij het spook wel. Haar vriendinnetje met de twee vlechten speelde niet mee, maar ik danste na afloop wel met haar, speciaal met haar, heel vaak met haar.

Nadien, na het feest van 17 oktober wachtte ik bij de ingang van onze voortuin op de dochter van majoor Eijgenstein, op Threes.

Samen fietsten we dan naar school en in de pauzes waren we samen. Op de speelplaats werden we als 'stel' geaccepteerd. Misschien - ik vlei me met de gedachte - was Corrie Ronteltap wel jaloers op dat eersteklassertje. Zeker waren er veel jongens jaloers op mij.

Na schooltijd bracht ik Threes op de fiets naar huis, allicht. Maar we mochten op deze wijze het schooljaar niet afmaken.

¹ Blijkens het bijgesloten programma bevatte het schoolfeest meer onderdelen dan ik vermeld heb. Zo zijn er 'de droom van een HBS'er', en "de buikspreker", die ik helemaal vergeten was. Het lied van zestig jaar geleden, "O, HBS, ik zal je nooit vergeten", is nog vaag in mijn geheugen aanwezig. "Jonas en Amalia" herinner ik me heel goed. Dat was mijn inbreng in het feestprogramma. Het was een nogal domme sketch, flauw-grappig, die ik in Den Haag over de radio had gehoord, een onderdeel van de Bonte Dinsdagavondtrein.

4. Jogjakarta onder Japanse bezetting

Op 7 december 1941 viel Japan Pearl Harbor aan. Daarbij werd bijna de gehele Amerikaanse oorlogsvloot vernietigd. Alleen één eenheid van die vloot bevond zich ergens anders in de Stille Oceaan. Misschien is die vlooteenheid uiteindelijk onze redding geweest, ook en vooral omdat Amerika hierdoor gedwongen werd aan de wereldoorlog deel te nemen.

Zo stonden Amerika, Engeland en zijn dominions (Canada, Zuid-Afrika, India, Australië), Rusland en China tegenover Japan, Duitsland, Italië en Finland (dat in oorlog was met Rusland). In Jogja was de oorlog direct merkbaar. Er werden loopgraven aangelegd om als schuilkelders te fungeren, 's nachts brandde er geen straatverlichting en ook in huis werd er verduisterd door smalle kokers om de lampenperen aan te brengen.

Door een algehele mobilisatie werden veel van onze leraren opgeroepen. Meneer Mulder, onze directeur, probeerde het onderwijs gaande te houden door moeders in te schakelen en zelfs leerlingen.

Pim van 't Sant, een klasgenoot die een wiskundeknobbel had en mijn persoon, kregen de taak om elk een eerste klas voor onze rekening te nemen. Mij werd de klas waar Threes in zat toegewezen, maar ik ruilde met Pim! Lang duurde deze situatie niet, want het leger vorderde het schoolgebouw. Ik herinner me het afscheid van meneer Mulder. Hij was wiskundige en hij schonk mij een boek over "de vierde dimensie". Het was zeer boeiende lectuur; dat boek lag vaak in de kleinere lichtkring die 's avonds op mijn bureau scheen. In die lichtkring schreef ik ook liefdesbrieven aan het meisje met de lange vlechten. Hoe romantisch was dat!

Ik had autorijles in die dagen. Dat was best spannend, vooral 's avonds wanneer ik over Malioboro, de hoofdstraat, reed in het donker. Je moest met de auto vlak langs het trottoir rijden om de geheel onverlichte legerauto's die in hoog tempo langs raasden te mijden.

Ik heb veel profijt gehad van die rijlessen in een later stadium, toen de stad al bezet was. Ook de training die wij op school in het EHBO-kader hadden gehad kwam goed van pas toen een trein met gewonden in Jogja arriveerde. Het waren de opvarenden van een schip dat in volle zee door een Japans bombardement was getroffen. Ze zagen er vreselijk uit, half naakt en bedekt met een zwarte brandzalf. Op het perron moesten wij ze voorzichtig op brancards leggen en naar ambulanceauto's dragen. Het was een hele middag hard werken.

Intussen naderden de Jappen. Hun troepen die in december op Malakka waren geland, trokken snel op naar het Zuiden. Twee Engelse slagschepen vluchtten uit de haven van Singapore, maar zij werden vrijwel direct door Japanse bommenwerpers tot zinken gebracht. Singapore werd bezet en er vonden Japanse landingen plaats op Sumatra en Borneo. Zeer beangstigend waren de verhalen over de wreedheid waarmee de Japanse stoottroepen optraden. De gouverneur van West-Borneo, een goede vriend van mijn vader, werd in Pontianak midden in de stad ten aanschouwen van de hele bevolking samen met zijn vrouw onthoofd.

In de slag van de Javazee ging de gehele Nederlands-Indische vloot met de Schout bij Nacht Doorman ten onder en op 1 maart landden de eerste Japanners op Java. Ons leger concentreerde zich op één stelling nabij Bandung. In Jogja bleef majoor Eijgenstein met een handvol soldaten achter. Hij zou de stad moeten overgeven aan de Japanners.

Op 5 maart was het zover. Solo, ten Noorden van Jogja, was al bezet en de Japanners zouden ongetwijfeld naar Jogja trekken. Mijn vader wilde 's middags even rusten na een ochtend vol telefoontjes. Hij vroeg mij om bij de telefoon, die op de gang stond, te wachten. En ja hoor, vrijwel direct kwam er bericht uit Klaten, een stadje dat halverwege aan de weg van Solo naar Jogja was gelegen. Daar waren zojuist twee vrachtwagens vol Japanse soldaten voorbij gereden.

Majoor Eijgenstein stelde zich met de witte vlag op aan de rand van de stad. In onze voorgalerij verzamelden zich enkele officials om de Japanners op te wachten. Onder hen bevond zich ook de commandant van de landstorm, Roelink geheten. De landstorm was een gewapende organisatie die indertijd was geformeerd om zo nodig fabrieken en dergelijke te verdedigen. Roelink had overigens zijn landstorm ontbonden en ontwapend om te voorkomen dat zijn mannen (en vooral hij zelf)

krijgsgevangenen zouden worden, een besluit dat door sommigen als landverraad werd gezien. Bij ons gezelschap voegde zich ook majoor Eijgenstein en diens adjudant. Laatstgenoemde, zo vertelde Eijgenstein, had op bevel van de Japanners daar aan de rand van de stad hun beider graf moeten graven

en zij zouden zijn doodgeschoten, indien zij nog enig verzet hadden geboden. Dit alles speelde zich af om vier uur 's middags. De Jappen hadden bij de grens van de stad halt gehouden, maar ze zouden weldra komen, zo vertelde Eijgenstein. Een kwartier later reden de twee vrachtwagens de ronde oprit van ons huis op. Zij hielden voor de voorgalerij stil. Alleen een paar officieren stapten uit om in een korte ceremonie het burgerlijk gezag over te nemen.

Op straat had zich een grote menigte Indonesiërs verzameld en toen de Japanners weer weg reden, stroomden zij bij honderden ons erf op, joelend en schreeuwend en dreigend. Mijn moeder nam de goede beslissing. "Laten wij in een rij aan de rand van de galerij gaan staan om te tonen dat we niet bang zijn".

Dat hielp. De menigte trok in een kolkende beweging langs ons heen om al schreeuwend de voortuin te verlaten en al plunderend de sociëteit naast ons huis binnen te dringen.

Dat was de vijfde maart.

De volgende dag kwamen ze terug, vijf of zes Japanse officieren en gewone soldaten. Eén van hen was Ariyoshi, een keurige officier van hoge rang, die vloeiend Nederlands sprak. Zij bespraken met mijn vader de regels die de Japanners ons oplegden, ons Nederlanders maar ook de Javanen. Hij noemde ook de regels waaraan de Japanse soldaten zich moesten houden.

Zo mocht een Jap geen seksuele relatie hebben met Nederlandse of Javaanse vrouwen. Er werden inderdaad regelmatig razzia's gehouden bij de fotografie-zaken om na te gaan of ooit een Japanse militair zich had laten fotograferen met een niet-Japans meisje.

En toen een paar soldaten binnendrongen, een paar dagen later in het huis van een Nederlandse dame met drie jonge dochters, was één telefoontje naar Ariyoshi voldoende om een verkrachting te voorkomen.

De overigen Japanners waren die dag bezig in onze zitkamer en de voorgalerij om pamfletten te drukken die in de stad zouden worden aangeplakt om de bevolking tot kalmte te manen, met alle regels en voorschriften die de Japanners aan de bevolking oplegden, alsmede de straf die men bij overtreding ervan riskeerde.

Zo werd elke hulp aan Japan's vijanden met de dood bestraft, óók het beluisteren van Amerikaanse radiostations.

Op smalle verticale repen papier schreven de Japanners in roodgekleurde karakters instructies voor hun eigen mensen. Onze militairen gingen in krijgsgevangenschap. Het schoolgebouw van onze HBS werd als gevangenen-kamp ingericht.

Openbare instellingen zoals de postkantoren gingen direct over in Japanse handen. De Nederlands-Indische regering - het gouvernement - had vóór de Japanse inval aan alle ambtenaren drie maanden salaris uitgekeerd, wat goed van pas kwam, want de meeste van hen werden door de Jap met onmiddellijke ingang van hun functie ontheven. Sommige Nederlanders hadden dat geld naar de bank gebracht en waren het vanaf 5 maart in één keer kwijt, want de Japanners pikten al het geld van de banken in. Zulke mensen waren ineens straatarm en zij moesten van de bedeling leven. Om deze lieden te helpen werden er gaarkeukens ingericht waar men dagelijks gratis eten kon krijgen. Threes' moeder werkte in zo'n gaarkeuken.

Voor mijn ouders en mij ging het leven in veel opzichten gewoon z'n gangetje. Onze bedienden zorgden net als voordien voor het huis, de was, de tuin, de auto's (we hadden er twee!) èn voor het eten. Ons middagmaal was altijd overvloedig, een maaltijd van drie gangen of - twee maal per week - een zeer uitgebreide rijsttafel, waarvan de uitstalling twee grote tafels vergde.

Een keer zaten wij gedrieën temidden van vele schalen met kip en vlees en sajoer te eten, toen er plotseling een Japanse soldaat binnenkwam. Hij zei niets, maakte een gebaar van verontschuldiging en sloop in een onderdanige houding achter ons langs naar de ijskast. Daar haalde hij iets uit en verdween op dezelfde manier als hij was gekomen. Ik ging hem achterna en vond in de kamer naast de voorgalerij, de 'receptie', een Japanse generaal die blijkbaar zijn adjudant erop uit had gestuurd om voor hem een lunch te halen. Die lunch bestond uit één banaan. De schil bleef achter op een tafeltje terwijl de generaal met zijn adjudant vertrok in een legerauto.

Enige tijd later kregen we weer Japans bezoek. Ariyoshi en enkel andere officieren kwamen het huis bekijken, kamer voor kamer. Vervolgens werd mijn ouders meegedeeld dat wij het huis moesten verlaten. Wij kregen een uur om onze spullen te pakken. Een vrachtwagen stond al klaar.

We moesten heel veel achterlaten, vrijwel alles, de prachtige verzameling boeken van mijn vader, de antieke kastjes van mijn moeder, haar verzameling gouden en zilveren kostbaarheden, mijn chemische spulletjes in de hobbykamer, het kastje met mineralen. Wat namen we wel mee? Ons lijfgoed, geld, toiletpullen, sieraden en andere persoonlijke bezittingen. Ook onze bedienden lieten we achter. Ik weet niet wat er van hen is geworden. Ook weet ik niet wat er met onze twee auto's gebeurde. Misschien heeft Amat, onze chauffeur ons naar het nieuwe adres gereden. Onze Buick stond in elk geval een tijdje daar; ik heb hem later op een nacht heimelijk naar een lege garage gereden. Mijn vroegere klasgenoot, Klaas Tjan, zorgde ervoor dat de garage diezelfde nacht werd dichtgemetseld. We hoopten nog steeds dat de oorlog maar een paar maanden zou duren.

De Jappen zouden nog jaren heer en meester blijven in heel Indië. Drie dagen na de bezetting van Jogja, op 8 maart 1943, had het KNIL (Koninklijk Nederlands Indisch Leger) de strijd opgegeven. Even tevoren waren de Amerikaanse gevechtsvliegtuigen en bommenwerpers, die op Java waren gelegerd, vertrokken naar Australië.

Het huis dat ons door de Jap werd toegewezen lag in de Europese wijk, aan de Kroonprinslaan. Het had toebehoord aan een vrijgezel, een militair arts, die toen in krijgsgevangenschap zat. Het huis was dus onbewoond maar gemeubileerd. Het bood genoeg ruimte voor mijn moeder en mij plus de familie Loman, die hun woning boven de Javaanse bank hadden moeten verlaten.

Mijn vader kreeg huisarrest. Hij mocht twee keer per dag, op vastgestelde uren, een uurtje wandelen. Zijn aanwezigheid werd dagelijks gecontroleerd.

Mijn slaapkamer in het nieuwe huis was de studeerkamer geweest van de militaire arts. Dankzij de boekenkast die daar stond heb ik via afgrijpselijke foto's kennis gemaakt met vreemde huidziekten en zo. Het was in die kamer dat Threes en ik elkaar onze liefde verklaarden. We zouden later trouwen, zo beloofden wij elkaar. Eerst moest de oorlog voorbij zijn, maar dat zou, dachten we, niet lang meer duren. Onze geheime belofte deden we op 23 april, een dag die dramatisch was begonnen.

Een aantal VIP's was door de Jap uitgenodigd om in het gouverneurshuis een ontbijt te komen nuttigen op die dag, 23 april. Mijn vader behoorde ook tot de genodigden. Iedereen begreep dat het niet echt om een ontbijt ging en men meldde zich met een koffertje bij het gouverneurshuis. Het koffertje kwam van pas, want de VIP's werden op een vrachtwagen geladen om naar de gevangenis gebracht te worden, maar eerst maakte de vrachtwagen tot twee maal toe een rondrit door de stad, een staaltje van hatelijk machtsvertoon.

De nieuwe gevangenen werden cellulair opgesloten. Onderlinge communicatie was onmogelijk, ook niet tijdens het 'luchten', één keer per dag, 's middags op een vast tijdstip wanneer zij in een kring, zwiingend, rondliepen op de binnenplaats van de gevangenis.

Hun vrouwen en kinderen verdrongen zich dan voor de gevangenis om via een open raam en dito deur een glimp op te vangen van de gevangenen tijdens hun rondgang. De Japanse bewakers namen soms een pakje aan, dat dan altijd voedsel bevatte, roggebrood, chocola, maar of het de gevangenen bereikte, wist niemand.

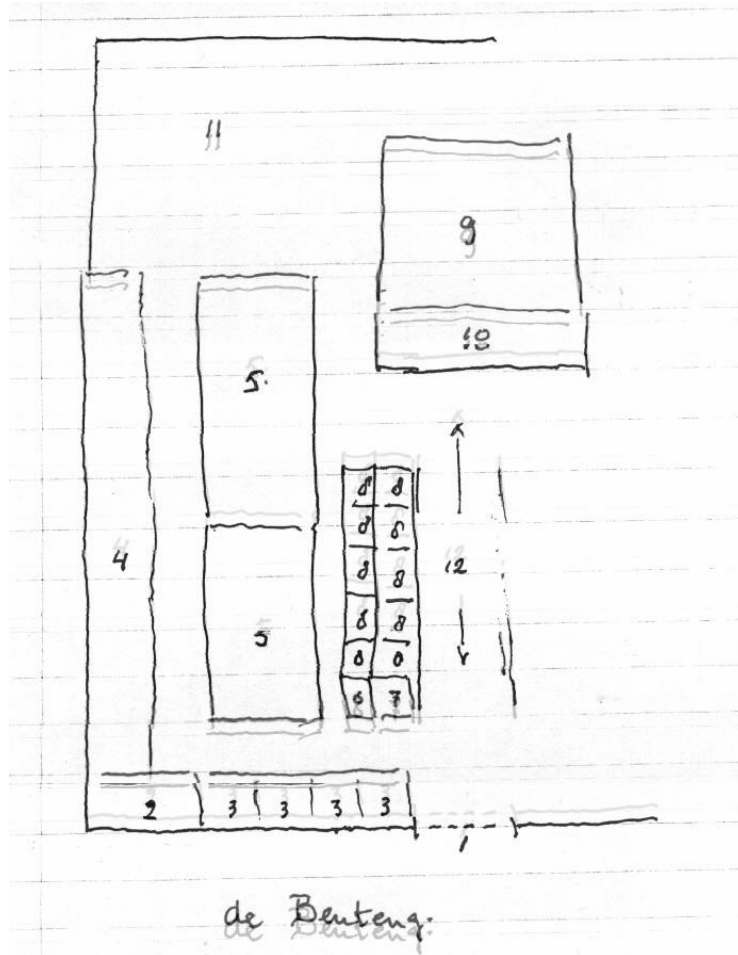
Mijn vader werd na enige tijd overgebracht naar de Kem Pe Tai, de militaire politie. Daar werd hij verhoord en gemarteld vanwege een zaak waar hij niets van wist. Ik zag hem pas weer terug in 1944 in het Tjimahi-kamp, mijn moeder in eind 1945, toen zij herenigd werden in het Kramat-kamp.

Niet lang daarna was ik zelf aan de beurt. Alle mannen, die ouder waren dan 16 (17?) jaar dienden zich bij de Benteng te melden met een koffertje kleren en wat boeken.

De Benteng was de Jagjase kazerne, die op dat moment leeg stond. Hij was recht tegenover het gouvernementshuis gelegen aan de hoofdstraat, die naar de Kraton voerde, het paleis van de sultan. Het gouverneurshuis werd door de Japanners gebruikt. De militaire staf huisde daar, maar ook een deel van de Kem Pe Tai. Daar waren Threes en haar moeder en broer een keer verhoord in verband met een

koffertje, dat mijn moeder via de Eijgensteins naar de Pakoe Alam had gestuurd ter bewaring. Het koffertje had overigens een onschuldige inhoud: diploma's, akten en andere persoonlijke papieren.² Eén van onze bedienden, misschien Amat wel, onze chauffeur, had ons verraden. De Jap, wantrouwig, onderzocht de zaak.

Ik heb - op goed geluk, steunend op een vage herinnering - een plattegrond getekend van de Benteng of beter gezegd van de helft ervan, de rest was een spiegelbeeld van het getekende deel.

II Benteng

1. poort met hek
2. keuken
3. voorraadkamers
4. sanitair blok
5. slaapzalen, twee boven elkaar
6. "ons" kamertje
7. kerk

² De verhoudingen in het voormalige Nederlands Indië waren zodanig dat een verzoek van de vrouw van de gouverneur niet kon worden geweigerd. Threes' vader was commandant in het legioen van de Pakoe Alam. Toen mijn moeder het koffertje naar de Pakoe Alam wilden sturen, deed ze dat via Threes' moeder. Overigens werd zij niet verhoord en Fred, haar zoon ook niet. Alleen Threes werd verhoord.

8. onderofficierswoning, gebruikt voor verpleging van zieken
9. hoofdgebouw, kantoor van de militair commandant
10. veranda
11. grasveld
12. oprijlaan

Wij, de vers geïnterneerden, werden ondergebracht in de slaapzalen (5) in het linkergedeelte van de Benteng. Die zalen waren door halfhoge houten schotten verdeeld in 'kamertjes' voor twee mensen. Ik kwam op de eerste verdieping terecht en mijn 'slapie' was Wim Storm van Leeuwen, een leeftijd- en schoolgenoot, wiens vader directeur was van een suikerfabriek die buiten Jogja was gelegen. Wim is gedurende de gehele kamptijd een trouwe kameraad gebleven.

Tegenover het gebouw van onze slaapzalen lagen de badkamers en wc's in een lang sanitair blok (4), verder was er een grote keuken (2) waar die eerste dag ruimschoots en lekker voor ons werd gekookt. We hadden elk een blikken bord en een blikken beker meegenomen, alsmede bestek. Die zijn de gehele kamptijd bij ons gebleven. Verder hadden we natuurlijk kleren en toiletspullen bij ons, in ons koffertje.

Wat we niet hadden waren matrassen om op te slapen. Dat leidde de eerste nacht tot moeilijkheden. De enige manier om op een harde ondergrond in slaap te vallen is de rugligging, plat op je rug liggen. Maar dan is het nog altijd heel moeilijk om de slaap te vatten. Dat ondervond een ieder van ons. Van wat kleren maakten we een hoofdkussen en daar lagen we dan met de handen gekruist op de borst als opgebaarde doden.

Er was echter één man die wel sliep en dat was te horen: hij snurkte luidruchtig. Misschien werd het versterkt doordat de man een gespleten verhemelte had. In elk geval was hij in ons hele blok hoorbaar en als iemand probeerde een eind te maken aan het gesnurk door iets te roepen of met een zwaar voorwerp op de vloer te stampen, dan hield het snurken slechts één of twee tellen op. Het was een nacht om nooit te vergeten.

De volgende dag lieten de Jappen toe dat er matrassen werden gebracht.

Het leven van alledag kreeg een vast ritme. 's Morgens en 's avonds moesten we aantreden op de oprijlaan voor het appèl. Dan stelden we ons op in gelederen van vier en bij het verschijnen van de Japanse kampcommandant riep onze 'hantjou' (blokhoofd) zo luid hij kon: "Kiotskil!" Dat betekende 'geef acht' en vervolgens gaf de hantjou in Japans de bevelen voor 'rechts richten' en 'nummeren'. Terwijl de kampcommandant langs liep, nummerden wij in het Japans: iet, ni, san, si ...

Na het ochtendappèl kwam het corvee: het schoonmaken van de toiletgebouwen, groenten snijden in de keuken (o.a. klapper raspen voor het bereiden van de santen), enz. De tijd werd verder besteed aan gezelligheid: praten, kaarten, dammen, schaken enz.

Met een groepje ex-HBS'ers uit de 4e en 5e klas kwam ik vaak samen in een leeg lokaaltje, ons 'clubhuis', dat op de plattegrond is aangegeven met nr. 6. Daar kletsten we honderd uit en we lazen veel. Er werd zelfs schoolwerk gedaan. We hadden in ons koffertje allerlei boeken meegenomen en probeerden op eigen kracht verder te komen op het gebied van de natuur- en scheikunde, biologie etc.

Ik heb in die tijd bijles wiskunde gegeven aan een aantal vierde klassers. Dat deden we in de voorgalerij van het hoofdgebouw (10) omdat daar meer ruimte was. De meeste kamers en barakken stonden toen nog leeg. Dat kwam omdat vele mannen nog niet geïnterneerd waren: degenen die werkzaam waren in de water- en electriciteitsvoorziening, de (suiker) fabrieken, de ziekenhuizen etc. Ook waren de dominees en de pastoors nog vrij. De Indonesiërs en de Indo's (halfbloed Nederlanders) leefden in vrijheid, maar ook vaak in armoede!

In de Benteng hadden wij het goed. We kregen voldoende te eten. Het was smakelijk en gezond van samenstelling en we kregen zoveel thee, koffie, suiker en tabak als we maar konden wensen. Alleen de alcohol ontbrak aan het dagelijkse natje en droogje.

Medische verzorging was er nauwelijks. Eens in de week kwam een Japanse legerarts de klachten aanhoren van zieken, maar hij onderzocht ze niet en hield zelfs ruime afstand van ze, uit angst om besmet te worden. Veel zieken waren er overigens niet. Ja, sommige chronisch zieken die met koffers vol medicijnen het kamp waren binnengekomen, knapten aanmerkelijk op door het dieet dat hen werd

opgelegd. Veel Nederlanders in Indië hadden te veel gegeten en gedronken en te veel medicijnen gebruikt. Zij werden vanzelf magerder en gezonder.

Eén zieke werd er niet beter op. Hij was niet ingedeeld in één van de barakken en hij woonde in het laatste van de rij kamertjes (8) waar 'ons' clubhuis toe behoorde. Hij werd door iedereen gemeden 'als de pest'. De pest had hij niet, maar wel syfilis en hij werd dan ook Claudius genoemd.

Het hoogtepunt van ons dagelijks bestaan was het 'bezoek' 's middags. Dan verdrongen wij ons aan de ene zijde van het hek in de poort en onze moeders en echtgenotes aan de andere zijde. Zo sprak ik dagelijks mijn moeder en Threes. Er werden nieuwtjes uitgewisseld van wat er buiten ons kamp gebeurde in de stad en hoe het met ons ging in de Benteng. Altijd gingen er pakjes tussen tralies van het hek door en briefjes. En dan het oorlogsnieuws. Hoe lang zou de bezetting nog duren? Niemand wist daar het antwoord op, maar men was wel hoopvol: hooguit nog drie maanden.

's Avonds stonden wij op de galerij van ons blok te kijken naar de Merapi, de nog werkzame vulkaan bij Jogja. Als het donker was kon je de gloeiende lava zien die door de Merapi 'gemorst' werd en die in smalle stroompjes van de helling afdroop. Het was goed om naar de Merapi te kijken, het gaf ons hoop omdat volgens een Javaanse voorspelling het uitbarsten van de Merapi het begin zou zijn van een nieuwe tijd, een gouden tijdperk van vrede en voorspoed.

Roelink, de commandant van de landstorm, die zichzelf en zijn mannen voor krijgsgevangenschap had behouden door zijn 'regiment' op tijd te ontwapenen, zat niet in de Benteng. Hij werkte in de suikerfabriek Gesiehan (de G spreek je uit als die in het Franse woord 'gare' en de h spreek je niet uit) en aangezien de suikerfabrieken normaal bleven draaien, was Roelink nog vrij. Hij gebruikte die vrijheid om zijn toekomst veilig te stellen. Daarbij wedde hij op twee paarden. Hij was goede maatjes met de Japanners, maar probeerde ook een goede naam te krijgen bij de Nederlandse machthebbers en hun families. Het kwam daardoor dat hij zich zo vaak over mij ontfermde.

Hij kreeg het bij de Japanners gedaan dat er enkele tientallen jongeren uit de Benteng werden vrijgelaten om op diverse suikerfabrieken de plaats in te nemen van werknemers die in krijgsgevangenschap zaten. Vijf van de vrijgelatenen gingen naar Gesiehan, waaronder mijn persoon. De eerste nacht van mijn herwonnen vrijheid logeerde ik in het huis van Roelink.

Was Roelink vrijgezel? Ik heb hem nooit over een vrouw en kinderen horen praten. Die eerste avond in zijn huis was ik niet de enige logé. Er woonden twee jonge vrouwen bij hem met wie hij - dat bleek al gauw - een zeer intieme relatie had. De echtgenoten van die twee waren oorlogsvliegers die met hun toestellen naar Australië waren uitgeweken. Na een avond praten over het leven in de Benteng, over de bezetting en over de oorlog (Roelink beluisterde heimelijk het Amerikaanse radionieuws) stonden Roelink en zijn dames op. "Wij gaan in het bad", zei hij, "doe je mee?" Een Indische badkamer was meestal een grote ruimte zonder ligbad of douche, maar met een grote vierkante stenen bak, waaruit je met een emmertje, een 'gajong', water schepte om het over je lijf te laten stromen. Uiterst verward door Roelinks' vraag zei ik, dat ik niet meedeed.

Mijn lotgenoten en ik kregen een huis toegewezen op het emplacement van de fabriek, een gemeubileerd huis met genoeg kamers om ons vijven te herbergen. Rondom de fabriek stonden veel van zulke huizen, waar de Nederlandse employés woonden. Buiten het fabrieksterrein lagen de velden met het meer dan manshoge suikerriet. De directeur van de fabriek (in Indië heette hij de "administrateur") was een weinig imponerende figuur. Zijn kantoor deelde hij met Roelink, die zijn assistent was. Zijn bureau was twee keer zo groot als dat van de administrateur. Het huis, dat bij de bouw voor de administrateur was bestemd, werd door Roelink bewoond. Roelink was de baas, dat was duidelijk en de officiële administrateur had geen enkele invloed op de dagelijkse gang van zaken.

Drie van mijn huisgenoten werkten in de rietvelden: Hans Oost (een gewezen zeeman van circa 30 jaar), en ik in de fabriek. Elk van ons kreeg een maandsalaris van f 30,-, ruim voldoende om drie bedienden à f 5,- per maand van te betalen.³

³ Het leven was heel goedkoop. Een flinke maaltijd bij de warong kostte 1 cent. De arbeiders in de fabriek verdienden een kwartje per dag. Van ons salaris van f 30,- hielden wij de helft over.

Mijn werk was erg eenvoudig: het was hoofdzakelijk administratief. Mijn werkplek was het 'laboratorium' waar monsters van het rietsap en van de verdere bewerkingen ervan op hun zuiverheid en suikergehalte werden getest.

Op deze afdeling werkte een Javaan (zijn naam ben ik vergeten) die als één van de weinigen onder de Javaanse werknemers Nederlands sprak en kon lezen. Hij was openlijk pro-Japans en anti-Nederlands. Wij gingen beleefd en minzaam met elkaar om en probeerden elkaar zoveel mogelijk te pesten. Elke ochtend vertelde hij mij het nieuws uit de door de Jappen in het Maleis uitgegeven krant. Vol trots vertelde hij mij over de Japanse oorlogssuccessen en de Amerikaanse verliezen, maar ook over de Duitse overwinningen aan het Russische front.

Dat frontnieuws betrof toen vooral Stalingrad, dat volgens mijn Javaanse pestkop zeer spoedig zou vallen en elke ochtend, maanden achtereen, vroeg ik hem: "En, is Stalingrad al gevallen?" Onze krantenlezer weigerde Nederlands te spreken of te verstaan, dus zei ik het in het Maleis: "Stalingrad soeda djato?" Wij wisten allebei dat het Duitse leger allang op de terugtocht was, maar elke ochtend vroeg ik hem treiterig: "Stalingrad soeda djato?" En hij zei dan: "Belon" (nog niet).

In die eerste periode vond de 'campagne' plaats, een drie maanden durende bedrijvigheid, waarbij het riet gekapt werd en met lange treintjes naar de fabriek werd gebracht. Daar werd het riet vermalen en geperst om het sap op te vangen. Daarna volgde een proces waarbij het sap eerst gezuiverd werd en daarna gekookt tot de suikerkristallen zich vormden. Uit de kooktoestellen kwam dan een stroperige massa die in centrifuges gereinigd en gedroogd werd. De witte suiker ten slotte werd gezeefd in schudbakken en verpakt in jute zakken. In ons huis kregen wij gratis één zo'n zak. Die is niet opgegaan. Gedurende de campagne werkte de fabriek dag en nacht. Het was acht uur op, acht uur af, ook voor mij en Hans Oost. De 'veldwerkers' die het riet kaptten werkten van zes tot zes.

Hans kreeg malaria, maar hij werkte gewoon door. Tijdens de nachtdienst zocht ik hem op in zijn kantoortje in de fabriekshal. Soms had hij zo hoge koorts dat zijn bureau met hem mee stond te trillen. Ik kreeg een diep respect voor die ziekte, maar ook voor Hans' ruige zeemanskarakter. De andere drie huisgenoten, Hans Rullman, Ot Oldhoff en Hans Esser hadden op de HBS gezeten, maar niet in mijn klas. We konden het heel goed met elkaar vinden en ons huishouden liep gesmeerd, ook dankzij onze bedienden, de djongos die het huis schoonhield, de kebon, die de tuin onderhield en de kokki, die voor ons kookte.

's Morgens kreeg de kokki één gulden en daarmee deed ze boodschappen op de pasar voor drie warme maaltijden. Zij kende helaas maar vijf recepten waarvan ik er één niet lustte: ketan, kleefrijst met gemalen kokos en keukenstroop. De geringe variatie in ons menu maakte dat ik op drie van de vijf dagen ketan kreeg voorgeschoteld, als ontbijt, als lunch of als avondmaal. Toch heb ik later in de hongerjaren van het Tjimahikamp vaak terugverlangd naar zo'n vol bord ketan.

Na de campagne werd het leven rustiger: een halve zaterdag en zondag vrij, geen nachtdiensten. We brachten de avonden gezellig door in de zitkamer waar het overigens vergeven was van de muggen. Het plafond zag zwart van duizenden muggen. We smeerden armen en benen en ons gezicht in met kajoe poetih olie en we brandden sterkkriekende kaarsjes, maar nog werden we voortdurend gestoken. Als ik onder de klamboe van mijn bed dook nam ik tientallen muggen op mijn lijf mee, die ik met de sapoe lidih, een soort bezem van lange dunne twijgen, moest doodslaan voor ik kon gaan slapen. In die periode had ik gelegenheid op zondag naar de stad te fietsen. Ik kon mijn moeder en Threes dan bezoeken. Over het lot van mijn vader en van Threes' vader was niets bekend.

Aan deze fietstochtjes kwam een eind toen de Nederlandse vrouwen en kinderen uit Jogja werden weggevoerd naar kampen in Ambarawa en Banjoebiroe, stadjes in Midden Java. Het eerste transport, waar mijn moeder bij vertrok, was op 2^e kerstdag. Toen de trein uit het station van Jogja vertrok, toonden de vrouwen hun vastberaden moed door luid het "Een vaste burcht is onze God" te zingen. De volgende dag vertrok een tweede transport met Threes, haar moeder, haar broer Fred en haar zusje Loekie.

In Gesiehan verschenen op een dag drie Japanners. Eerder waren er wel eens patrouilles van Japanse soldaten op Gesiehan geweest, die met veel poeha het kantoor en ook de fabriek bekeken en de indruk maakten een controle uit te oefenen, maar ditmaal was het geen patrouille.

De drie kwamen een permanente controle houden. Zij eigenden elk zich een huis toe en verbleven de hele dag in het kantoor en de fabriek. Zij waren in burgerkleding en gedroegen zich als burgers. Zij deelden geen bevelen uit en waren tegenover de Nederlanders en Javanen redelijk beleefd. Eén van hen, die ik gemakshalve de naam Jashimoto zal geven (zijn werkelijke naam ben ik vergeten) en die duidelijk de aanvoerder was van de drie, gaf, om goodwill te kweken, een feest voor alle werknemers. In de tuin voor zijn huis werd een enorme tafel neergezet, een lage tafel, zoals bij een slametan, een Javaanse feestmaaltijd, gebruikelijk was: men zat bij een slametan op de grond in plaats van op stoelen. Er stonden vele schalen met Indonesische gerechten klaar en de Javaanse arbeiders, verlegen en onderdanig, ja angstig zelfs, schoven aan. Veel hebben zij niet kunnen eten van al het lekkers want Jashimoto stuurde vanaf de voorgalerij van zijn huis de Javaanse gasten vrijwel direct na aanvang van het feest weg. De Japanners hadden een grote minachting van de Indonesiërs. De Nederlandse gasten kregen een beter onthaal.

Jashimoto begon een speech waarin hij in het Engels uitlegde dat de Japanse soldaten moediger waren dan de Amerikaanse en Engelse soldaten en dat dus (!) Japan de oorlog zou winnen. Na deze opwekkende mededeling begon het 'feest' waarbij de Japanners ietwat dronken werden en geishadansen uitvoerden. Wij, de Nederlanders, voelden ons weinig op ons gemak, maar op verzoek van onze gastheer zongen wij Hollandse liedjes uit de bundel 'Kun je nog zingen, zing dan mee'. Wij konden nog zingen, maar de Jappen zongen niet mee. Integendeel, zij luisterden nauwlettend en wantrouwig. Was dat het Wilhelmus? Maar nee, het was 'Daar bij die molen'!

De Japanner die ik Jashimoto heb genoemd en die duidelijk de leiding had zocht een plaats in Roelinks kantoor, maar omdat Roelink zijn grote bureau met telefoons en al niet wilde afstaan, moest de officiële administrateur ophoepelen en Jashi nam zijn plaats. Daarmee had hij nog niet veel te vertellen, want Roelink hield de touwtjes stevig in handen. Hij nam de telefoon aan en hij behandelde de post. Alleen de in het Japans gestelde brieven gaf hij aan Jashi en laatstgenoemde kreeg met moeite de in het Engels gestelde brieven van Roelink los.

Sinds de campagne werkte ik op het kantoor, rechtstreeks onder Roelink en ik was er bij als hij de post behandelde. "Geef dit maar aan die spleetoo", zei hij dan.

Onze Jashi luisterde aandachtig naar zo'n conversatie, maar 'spleetoo' en 'klootzak' en 'imbeciel' enz. begreep hij niet.

Ik kreeg in die dagen een bijzondere opdracht: ik moest samen met Ot Oldhoff een boek in het Engels vertalen. Het was best een dik boek en het bevatte de beschrijving van de fabriek en het productieproces. "Het moet volgende week klaar zijn" zei Roelink. Dat was een formidabele klus, maar het lukte. We sliepen maar een paar uur per etmaal en we vertaalden, een woordenboek bij de hand, pijlsnel en met de franse slag (hoewel er geen Frans woord bij was).

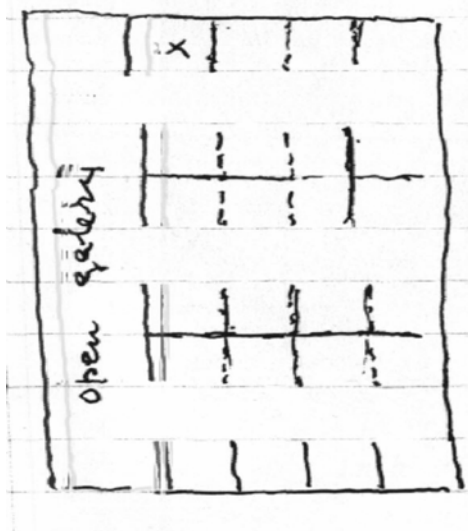
De één nam de even bladzijden van het boek onder handen, de ander de oneven bladzijden. We vertaalden klakkeloos: een kniestuk (dat is een gebogen stuk pijp) werd een 'knee piece', en een wachtbak (een bak waar het sap bleef wachten tot verontreinigingen naar de bodem waren gezakt) werd zonder aarzelen een 'waiting box'. Pijlsnel schreven we onze vertaling, die rammelde van grammaticale fouten, op grote vellen, die direct gebracht werden naar een legertje Indonesische typisten, die wel konden lezen maar die geen Engels kenden en die onze tekst, letter voor letter spellend, moesten omzetten in getypte vorm. Het lukte evenwel en het (ongetwijfeld erbarmelijke) resultaat werd door Roelink aan de Jappen (op tijd!) overhandigd.

Op een dag, niet lang daarna, werden alle Nederlanders naar Jogjakarta geroepen. Dat betrof niet alleen de mensen die op de diverse suikerfabrieken werkten, maar ook het personeel van de ziekenhuizen en andere instellingen die nog onder Nederlandse leiding stonden, zoals de elektriciteitsbedrijven en die van de watervoorziening.

In een grote zaal, ergens in het centrum van de stad, werden we toegesproken door een Japanse officier. Het was een lange speech in het Japans, die daarna door een tolk kort werd samengevat: Het Japanse gezag had besloten een halt toe te roepen aan spionageactiviteiten van de vijand en aangezien de Nederlanders allen geacht werden spionnen te zijn, moesten wij als zodanig herkenbaar zijn. Wij kregen allemaal een band van textiel uitgereikt die we voortaan om de linkerbovenarm moesten dragen. Daarop stonden enkele Japanse karakters, waarvan de vertaling was: "dit is een spion". Wat een nonsens! Wat een ongelooflijk domme nonsens! Maar er komt nog meer!

Toen wij na die bijeenkomst terugkwamen in Gesiehan, bleken Jashimoto en zijn trawanten ook orders te hebben gekregen om iets tegen spionage te doen. Zij vormden een 'anti-spionage-comité', en omdat zij Javanen te dom en te onbetrouwbaar achtten voor zo'n taak, werd dat comité samengesteld uit Nederlanders en die moesten natuurlijk als zodanig herkenbaar zijn. Ik kreeg dan ook een textiele band, nu om de rechterarm, met de in Japanse karakters geschreven boodschap: "dit is een anti-spion". De Jap had mij in tweeën gedeeld: mijn linkerhelft was in tegenspraak tot mijn rechterhelft. De anti-spionage-actie leidde tot bizarre situaties. Als Roelink een briefje wilde sturen naar de fabriek, naar bijvoorbeeld meneer Varkenvisser (de man heette werkelijk zo en de Indonesiërs noemden hem Parkenpisser omdat ze de v en de f niet kunnen zeggen), dan moest dat briefje voortaan in een afsluitbaar doosje gebracht worden. We hadden dus diverse doosjes en sleuteltjes op kantoor. Verder gold de regel dat als een vreemde tot op twee meter afstand jouw bureau naderde, je hem met uitgestrekte hand een halt moest toeroepen. De Jappen namen dit alles volkomen serieus, het gedoe met de armbanden en de doosjes, het halt roepen werd geoefend en ook controleerden ze de verbranding van alle briefjes, hetgeen 's zaterdagsmiddags onder mijn leiding gebeurde. Het duurde niet lang, want we werden weer geïnterneerd, maar nu met z'n allen, inclusief Roelink en Varkenvisser. Zo gingen alle spionnen en alle leden van het spionagebestrijdingscomité, ook die van de andere suikerfabrieken, de Benteng in, opnieuw de Benteng in.

Wim Storm van Leeuwen en ik betrokken, net als vóór de Gesiehantijd - Wim had op een andere fabriek gezeten - weer een ruimte-voor-twee, ditmaal in een parterrebarak.

Zo'n ruimte voor twee (x) leek op een treincoupé, uitkomend op een middenpad van waar je op een overdekte open galerij kwam. De coupés waren van elkaar gescheiden door manshoge houten schotten. Elke coupé gaf ruimte voor twee matrassen.

Op een dag werd ik ernstig ziek. Ik had hoge koorts en na de ervaring van de Gesiehan was mijn conclusie: malaria.

Ik begon kinine te slikken en daarmee zakte de koorts wel enigszins, maar ik bleef ziek. Wim zorgde goed voor me. Hij zette thee en haalde eten uit de dieetkeuken, nasi-tim, een soort rijstepap. Veel etenslust had ik overigens niet. Toen na een paar dagen Roelink langskwam nam hij de zorg van Wim over. Ik werd getransporteerd naar één van de officierswoningen (op de tweede tekening met 8 aangeduid) en hij trok zelf bij mij in om me te kunnen verplegen.

De kininekuur zette hij meteen stop. "Je moet uitzieken", zei hij. De koorts liep enorm op en ik raakte in een soort droomtoestand, misschien verloor ik het bewustzijn. Ik herinner mij niets van die dag en daarop volgende nacht, maar toen ik 's morgens wakker werd, was ik weer bij mijn positieven en de koorts was gezakt tot 39°-zoveel. Roelink waste mij van top tot teen en kleedde mij in een pyjama die nieuw uit mijn koffertje kwam. "Je hebt op het randje gelegen", zei hij, "Straks word je naar het ziekenhuis gebracht, dat heb ik gedaan gekregen bij de Japanse kampcommandant, maar hij is erg

wantrouwig. Als je straks per brancard naar de ambulance wordt gebracht, moet je doen of je nog steeds héél erg ziek bent. Gesloten ogen en open mond". Ik gehoorzaamde.

In het kamp had die nacht het gerucht de ronde gedaan dat ik stervende was. Toen ik naar de ambulance, die op de oprijlaan stond geparkeerd, werd gedragen, stond de samengestroomde kampbevolking zwijgend toe te kijken. Die komt niet meer terug, dacht men algemeen.

Zo verliet ik andermaal de Benteng, maar niet als een vrij man. Ik was en bleef een gevangene en in het Petronella ziekenhuis waar ik naar toe werd gebracht, kwam ik te liggen in een vleugel, waarvan de toegang en de uitgang dag en nacht werd bewaakt door een Japanse soldaat. Er lag één andere gevangene, meneer Van Gijsselen, die een kankergezwell had in de hals. Alle overige bedden waren leeg. Ik bleek paratyfus te hebben. Ik kreeg medicijnen toegediend, moest het bed houden en kwam onder een rigoureuus dieet, waarvan ik me, met nog steeds afgrijzen, het ontbijt herinner: een geklutst eil Petronella was een gereformeerd ziekenhuis en de zuster die mij en Van Gijsselen verzorgde was een bijzonder aardige vrouw. Van haar kreeg ik een bijbel en zoveel theologische boeken als ik maar wou. Andere lectuur werd door de Jap niet toegestaan.

Ik heb toen het Nieuwe Testament gelezen en grote delen van het Oude Testament en eindeloos veel commentaren daarop. De orthodoxe opvattingen van de Gereformeerde Kerk leerde ik door en door kennen. Ik kon immers die eerste weken niet veel anders doen dan lezen. Met Van Gijsselen, die enorm veel pijn had, was de conversatie moeizaam en alleen mogelijk nadat hij een morfine-injectie had gehad, maar daarvan raakte hij ook in de war, zodat hij niet goed meer wist wie hij voor zich had: meermalen dacht hij dat ik zijn vrouw was.

Een derde patiënt die wat later binnen kwam, was onbenaderbaar. Hij was volkomen krankzinnig, leefde in grote angst, kreeg toevallen waarbij hij brulde als een wild dier. Men heeft hem tenslotte geïsoleerd. Met Van Gijsselen ging het bergafwaarts, maar ik knapte snel op. Ik kreeg de laatste twee weken van mijn ziek zijn dubbel eten. Ik verorberde de ene rijsttafel na de andere en was tenslotte voldoende aangesterkt om terug te keren naar de Benteng. Toen enige tijd later de geestelijken werden geïnterneerd, de dominees en de priesters, veranderde de sfeer in de Benteng duidelijk. 's Zondags preekte de dominee en dagelijks werd een mis opgedragen, er werden catechisatiegroepen gevormd en de gesprekken op de zaal kregen vaak een religieus karakter. Je ontdekte opeens dat meer Die en Die atheïst was. Wim en ik volgden de catechisatie van de gereformeerde predikanten Verkuyl en Rullman, twee mannen van een zo hoge graad van integriteit, dat hun woorden diepe indruk maakten. Ik geef een voorbeeld: toen ik Rullman vertelde dat ik gedoopt wilde worden en wilde toetreden tot de Gereformeerde Kerk zei hij: "Prima idee, Fred, maar stel het uit. Denk er rustig over na, wacht tot je er met je ouders over hebt gepraat. Zo belangrijk is de doop nou ook weer niet. En, heel belangrijk, wacht tot je in Holland bent en het gereformeerde kerkleven daar hebt leren kennen. Neem dan je beslissing". Ook ds. Verkuyl sprak in dezelfde geest: "Gedoopt worden en belijdenis zijn alleen maar uiterlijke tekenen van bekering, de buitenkant er van".

Toen kwam Kerstmis. Bijna het hele kamp maakte de middernachtmis mee. We namen plaats op de oprijlaan (nr. 12 van de tweede tekening) en zittend op klapstoeltjes aanschouwden wij het indrukwekkend en mysterieus gebeuren van de heilige mis, dat opgevoerd werd op de voorgalerij (10) van het hoofdgebouw, een geheel van plechtige, rituele handelingen en betoverende melodieën van zang zo vol devotie, zo ver boven het wereldse gebeuren, zo hemels van licht en kleur, dat het een diepe indruk op ons maakte.

Nadien heb ik wel vaker de Kerstmis meegemaakt, maar zelden raakte ik zo betoverd als toen.

Dat gold zeker voor mijn slapie, Wim Storm van Leeuwen. Na afloop van de mis keerde ik terug naar ons plekje, maar hij kwam pas uren later terug. Hij was blijven praten met de priesters. Hij had het licht gezien en wilde katholiek worden, zo bezwoer hij mij. Op zulke momenten van fluisterend discussiëren over God en de zin van het leven waren wij verliefd op elkaar. De volgende morgen keerde Wim met beide benen terug op (protestantse) grond.

5. Tjimahi en Baros

Op een dag, geheel onverwacht, werd ons hele kamp op transport gesteld. We marcheerden, zwaar bewaakt van de Benteng naar het station.

Daar stond een trein klaar die echter zo veel mensen niet kon bevatten, zodat de laatsten met het geweld van geweerkolven de wagons in werden gedreven. Wij stonden tegen elkaar aan als sardientjes in een blik. Ik stond op de voeten van een lotgenoot en kon pas na een poosje schuiven en gedoe hem van dat ongemak verlossen. Maar na het volgende station, waarschijnlijk dat van Magelang, werden er meer wagons aangehaakt, zodat de toestand dragelijk werd: we konden bij toerbeurt zitten op coupébankjes en liggen of zitten in het gangpad. Het werd een zéér lange rit en het was buitengewoon moeilijk om het ernstig vervuilde toilet te bereiken zonder op de totaal uitgeputte lichamen in het gangpad te gaan staan (en als je dat wél deed, merkten zij dat niet eens). De ramen van de trein waren geblindeerd met luiken van schuine houten latjes. Daar tussendoor kon je alleen de onmiddellijke omgeving van de rails zien. In onze coupé zat iemand die bij de spoorwegen had gewerkt en die bij wijze van spreken elke afslag en elke wissel in de rails kende en elk stationsperron herkende.

De trein raasde maar voort, langs het éne station na het andere. "Dit is Bandoeng" zei onze spoorwegman en luisterend naar de wissels, zei hij: "We gaan naar Tjimahi". Het was intussen nacht. "Tjimahi", zei hij. "Hier eindigt het spoor. We gaan naar Tjimahi". De trein minderde vaart en door de 'tralies' van ons raam zagen wij de laarzen van Japanse soldaten om de meter op het perron. We werden verwacht!

Het was ons bang te moede. Wat ging er gebeuren?

Na veel gedoe op het perron, geschreeuw van de Japanners, hier en daar klappen, marcheerden we, zwaar bewaakt, het station uit, over pikdonkere straten, naar ons nieuwe kamp.

Tjimahi was een garnizoensstad met vele grote kazernes. De 'onze' had, vóór de bezetting, het negende bataljon van de infanterie gehuisvest en heette dan ook 'het negende bat'.

We kregen die nacht een voorlopig onderdak. Wim Storm van Leeuwen en ik kwamen terecht in een kamer waar je vier matrassen kon neerleggen, maar waar we met ons achten moesten slapen. Dat lukte wel, dat slapen op een dubbel matras. We waren uitgeput!

Toen Wim en ik de volgende dag op onderzoek uitgingen bleek ons pas hoe groot het 9e bat was met zijn talloze barakken, paardenstallen, onderofficierswoningen, twee grote grasvelden, twee hospitalen, een kerkgebouw met, tussen deze zaken door, geasfalteerde autobrede wegen, verder keukens en opslagruimten. Het kamp telde 10.000 geïnterneerden, merendeels Nederlanders maar ook Chinezen, Engelsen, zelfs Duitsers, een apart plukje NSB'ers en kleine groepen joden en Armeniërs.

Er was naast de Japanse ook een Nederlandse kampleider, meneer De Villeneuve, die zijn werk uitstekend deed en er bij ons de moed in hield. Wim en ik werden, die eerste dag al, ingedeeld in een andere barak en langzamerhand begonnen we te wennen aan de nieuwe situatie.

's Morgens om een uur of zeven kwam een omroeper langs met de boodschap: "Heet water". We deden dan koffie en suiker in onze mok en gingen in de rij staan voor een schep warm water. Even later luidde het "Pap halen" en dan gingen we met ons bordje in de rij staan om een glibberig spul te halen waar je vooral geen suiker op moest doen, want dan veranderde het in water: 's middags werd er brood uitgedeeld. Zo'n brood ter grootte van een cake was bestemd voor vijf mensen en dat werd op de zaal onder het toezicht van de betrokkenen nauwkeurig (met een meetlatje) in vijf stukken verdeeld. Twee maal in de vijf dagen kreeg je een kapje (daar zat meer vet in). 's Avonds kregen we een paar lepels rijst met een schep soep, waarin wat koolblaadjes en worteltjes dreven. Op Koninginnedag waren de porties groter en was er altijd een oranjegeel bijgerecht bij.

Na het ontbijt kwam het corvee. Bij toerbeurt werden mensen in de barak aangewezen voor het corvee, dat onder leiding van Japanse soldaten buiten het kamp plaatsvond. Het was geen populaire zaak en het gebeurde dagelijks dat er te weinig mensen aantraden voor het buitencorvee. Dat ergerde de Jap zo zeer dat hij de corveeleider, die onder De Villeneuve werkte, zodanig aftuigde dat hij in het ziekenhuis terechtkwam.

Onze kampleider vond voor dit probleem een meesterlijke oplossing. Hij stelde een lange sterke neger, een beroepsbokser aan als officiële corveeleider (terwijl, onofficieel, een ander het eigenlijke werk

deed). Zo'n bokser was gewend klappen te krijgen en de beloning van dubbel eten was het voor hem waard om dagelijks door de Jap te worden afgetuigd.

Wij gingen vaak naar het schouwspel kijken. De Jap had een aanloop nodig om die lange zware neger tegen de grond te krijgen. Die onderging de klappen en trappen lijdelijk, liet zich na afloop verbinden en stond de volgende dag klaar om opnieuw de geweldige lijfstraf te ondergaan. De beste manier om indeling in het buitencorvee te vermijden was een vaste baan.

Zo ben ik een vrij lange periode verpleger geweest in het kamphospitaal. Ik moest de patiënten wassen, de vloer onder hun bedden dweilen, hun wonden verbinden en ze met gesprekken moreel ondersteunen. Ik werkte op een zaal met niet-besmettelijke ziekten. Ik wijdde mij speciaal aan een zekere Jansen. Hij was als gevolg van ondervoeding nagenoeg blind en buitengewoon hardhorig. Hij was in het bezit van een hoorn, die hij aan zijn oor zette om beter te kunnen horen. Veel hielp het niet. 's Morgens bracht ik hem gearmd - hij had veel moeite met het lopen - naar het toiletgebouw en terug. Het gebeurde dan wel, dat we een kennis of barakgenoot van Jansen tegenkwamen. "Hé Jansen, hoe is het met jou?" Jansen bracht dan de hoorn in parate stand en tuurde naar degene die hem aangesproken had en deze zei: "Ik ben Verschuur" en met stemverheffing: "Verschúúr van barak 12! Barak twáálf". Het hielp niet veel en Jansen zei mopperend, dat tegenwoordig wildvreemden je zomaar staande hielden om je te vertellen hoe laat het was. "Het is nog lang geen twaalf uur", mompelde hij dan.

Er stierven ook patiënten op onze zaal. Mijn baas, die de leiding had over onze afdeling, een katholieke broeder, bleef de hele nacht waken en bidden bij zo'n patiënt. Ik heb een diep respect gekregen voor die man. "Als u zo doorgaat kost het u zelf het leven!" zei ik tegen hem. Dat beaamde hij. "Maar het levert mij en plaatsje op in de hemel". Zo eenvoudig lag dat.

Op een dag werd er een nieuwe patiënt opgenomen die zich van alle anderen onderscheidde doordat hij dik was, enorm dik, opgezwollen, de benen en de buik waren enorm maar de armen, de nek en het hoofd waren vel over been. De doktoren herkenden zijn ziekte niet. Professoren van de medische faculteit in Batavia (Jakarta) verschenen meermalen aan zijn bed. Zijn feces heb ik meermalen naar het laboratorium moeten brengen. Maar dat leverde niets op: hij had geen darmziekte.

Deze man was het eerste geval van hongeroedeem, een ziekte die later maar al te vaak ontstond. Het begon met het opzwellen van de enkels. Als je duimafdruk in het vlees bij de enkels bleef staan wist je hoe laat het was. Zo'n maand of acht later was je dood. Het vocht hoopte zich op in het lichaam, eerst bij de enkels, dan de benen en de buik tot het water je hart of je longen binnenliep. Het werd veroorzaakt door het ontbreken van eiwitten in ons dagelijks voedsel.

Een vreemde ziekte vertoonde zich bij een jongen, die ook op onze zaal werd opgenomen. Hij had pijn in zijn benen. Van tijd tot tijd werd de pijn zo hevig, dat hij gilte en brulde als een gewond dier, zo onmenselijk luid, dat Jansen, die in een verre hoek van de zaal lag, zijn hoorn greep en met luide stem, die je vaak bij doven aantreft, vroeg: "Wat zei je?"

Ik geloof niet dat Wim Storm van Leeuwen toen een baantje had, maar later kregen we een gemeenschappelijke taak. Zo werden we op een dag jeugdleiders of beter gezegd: assistent-jeugdleiders. Er was een groep van 14-jarigen binnengekomen, die waren weggehaald bij hun moeders in de vrouwenkampen. Zij werden in een aparte barak ondergebracht onder leiding van een pastoor, een dominee en een 'neutrale' figuur, plus twee assistenten. Dat waren Wim en ik.

Veel leiding behoefden die jongens niet. Ze konden hun weg zelfstandig best wel vinden. Zo waren er twee handige kereltjes die tabak opkochten (de Jap leverde van tijd tot tijd een dosis tabak aan alle geïnterneerden) en vloei (dat leverde de Jap niet en was dan ook veel duurder) en dat met een eenvoudig 'oprolmatje' tot sigaretten maakten, die zij vervolgens op de 'markt' verkochten. De 'markt' was een groot grasveld in het midden van het 9e bat, waar allerlei waar, hoofdzakelijk etenswaar, werd aangeboden en gekocht.

Zo was daar een man, die een soort loempia-achtige deegballen frituurde in een wadjan vol olie, onwaarschijnlijk veel olie, boven een zelfgestookt vuurtje. Het zag er verrukkelijk uit en we keken er graag (en watertandend) naar, maar het was voor Wim en mij te duur.

De kampleiding had besloten dat het merg uit de botten door de keuken moest worden uitgedeeld aan de jongens van onze barak. Wel, die wisten er wel weg mee. Ze kochten her en der brood op, sneden er dunne sneetjes van, smeerden er (dun) het merg op en verkochten het resultaat op de markt als broodjes leverpastei.

En toen Wim en ik besloten uit onze koffer elk een hemd te verkopen (een zeer riskante zaak, want de verkoop van textiel naar buiten de kampmuren werd door de Jap streng gestraft), konden wij direct een paar jongens in onze barak vinden, die dat klusje wel konden klaren. Zij wisten wel bij wie ze moesten wezen en we kregen ons geld via allerlei tussenpersonen die elk een deel van het geld inpikten. Er was buiten het kamp zo'n grote schaarste aan textiel, dat Wim en ik er genoeg aan overhielden om van tijd tot tijd iets extra's op de markt te kopen. Nog veel interessanter dan de 'jeugdleiding' was wat ik gemakshalve het 'corvee aan de overkant' zal noemen. 'Het corvee aan de overkant' was een uitvinding van Roelink. Ja Roelink was ook in Tjimahi op zeer handige wijze actief.

"Je moet de gevangenen productief maken" moet hij tegen de Jap hebben gezegd. "Laat ze zeep fabriceren van klapperolie. Er is zeep nodig in het kamp om de kleren te wassen. Laat ze naalden maken uit bamboe, dan kunnen ze hun kleren herstellen. Laat ze smidswerk doen om het keukengerei te herstellen, lek geraakte kookpannen en gamellen."

De Jap vond het een goed idee en zo vertrok dagelijks een honderdtal geïnterneerden uit het 9e bat om, de straat overstekend, een kazerne te betreden waar er gewerkt zou worden.

Die kazerne aan de overkant was grotendeels leeg. Een paar barakken werden door Japanners bewoond. Men vond gemakkelijk ruimten die konden worden ingericht om er naalden en zeep te maken. Er was tevens een werkplaats waar je vuren kon aanleggen voor het smidswerk. Verder was er een keuken en dat was het belangrijkste onderdeel van Roelinks plan. De werkers bleven de gehele dag aan 'de overkant' en zij moesten daar dus lunchen. Er gingen dus twee koks mee in het corvee en twee koksmaatjes. Dat waren Wim en ik.

De Jap verzuimde de levering van bamboe en klapperolie en voor de smidse was er lang niet altijd werk. Maar in de keuken hadden we het altijd druk. De Jap gaf ons de beschikking over merkwaardig veel rijst, groente en zelfs vlees! Ik herinner me nog een heel dikke erwtensop waar stukken varkensvel (met de haren er nog op) in dreven. Het was wel even slikken, maar het ging er in! Reken maar.

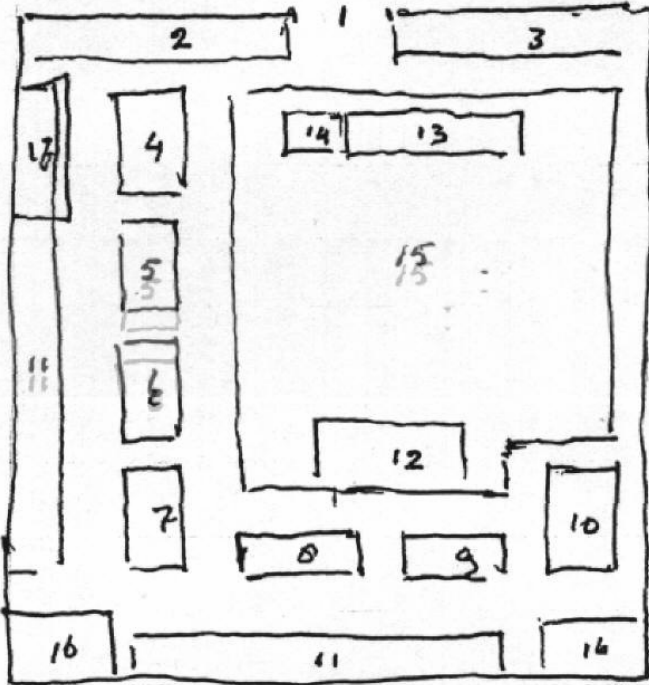
De overvloed was zo groot, dat men ons er twee karretjes vol etenswaar terugkeerden in het 9e bat. Roelink leidde het 'corvee aan de overkant'. Hij had het bedacht en dus was hij leider. Hij zal wel hebben beslist aan wie dat extra eten werd toebedeeld. Aan zijn protégés, mensen met invloed, die hem later (hoe de oorlog ook afliep) een machtspositie zouden geven.

Roelink sliep niet in één van de barakken. Hij had een eigen kamer, dicht bij de poort, dicht bij de Japanse kampcommandant maar ook dicht bij het kantoor van De Villeneuve.

Het corvee aan de overkant eindigde even plotseling als het begon. Wim en ik kregen een gemakkelijk en tam baantje in het 'tehuis voor bejaarden', een reeks zaaltjes helemaal achter in het kamp. Op een dag arriveerde mijn vader in Tjimahi. Een vriend van me, Wim Bos, bracht het nieuws. "Je vader staat aan de poort!" Samen met hem holde ik naar de poort. Daar stonden zeven mannen in het gelid naast elkaar, terwijl een stel Japanners hun schamele bagage doorzochten. We moesten op een afstand blijven staan. Zoekend ging mijn blik langs de zeven mannen. "Hij is er niet bij!" "Jawel." "Wie dan?" "De tweede van links, dat is je vader!" De tweede man van links was een magere man in sjofele kleding. "Nee, dat is hem niet!" Wim Bos had gelijk. Toen we dichterbij mochten komen, pas toen ik vóór hem stond, herkende ik hem. Dolblij vielen we in elkaars armen. Natuurlijk bleven we die hele avond samen en we luisterden naar elkaars' verhalen. Mijn vader was al die tijd van gevangenis naar gevangenis gegaan. Steeds had hij in cellen gezeten, meestal zonder contact met anderen. Tjimahi was zijn eerste 'normale' kamp. Misschien had de Jap mijn vader wel expres naar Tjimahi gebracht om hem door te kunnen sturen naar een ander kamp.

De Jap had namelijk een lijst van "VIP's" opgesteld, die de hogere ambtenaren, politiecommandanten, rechters, residenten en gouverneurs, directeurs van openbare instellingen, maar ook 'administrateurs' van suikerfabrieken (Roelink ontsprong die dans, maar Wims vader niet), bankdirecteuren, hoofdredacteuren van belangrijke kranten, maar ook alle dominees en pastoors, leraren, professoren, rechters, advocaten enz. omvatte. Zij allen moesten zich op een ochtend melden bij de poort met hun hebben en houden (koffertje plus matras) om te worden overgebracht naar een ander kamp. Hun zoons echter mochten mee, een gunst van de Jap. Zo marcheerden Wim Storm van Leeuwen en ik, met onze vaders mee, de poort van het 9e bat uit. De Villeneuve riep ons door een megafoon nog een bemoedigende boodschap toe: "Nog maar een poepie dagen!"

Ditmaal ging de verhuizing lopend. Het nieuwe kamp, Baros, geheten, lag vrij dicht bij het 9e bat.

1. de poort
2. Nederlandse kampeiding
3. Japanse kampeiding
4. vaders barak
5. barakken
6. barakken
7. barakken
8. mijn barak
9. Wims barak
10. kerkgebouw
11. toiletten en badkamers
12. betonnen veldje
13. houtzagerij
14. Roelinks plekje
15. Oebi-aanplant
16. keukens
17. ziekenhuis

III Baros

Baros was ook een gewezen kazerne, veel kleiner dan het 9e bat: een grasveld (15) omringd door 6 barakken (met elk plaats voor circa 300 gevangenen). Het kan heel goed zijn dat deze weergave van de plattegrond niet juist is. Misschien waren er meer barakken, met name tussen 8, 9 en 11.

Ik zal de gebeurtenissen in Baros beschrijven aan de hand van de plattegrond.

Het bleek al spoedig dat de Japanse kampeider omkoopbaar was. Hij liet toe dat Javaanse handelaren dagelijks koopwaar aanboden aan de geïnterneerden. Dat gebeurde op het grote veld (15) in het midden van het kamp. Zij legden een doek op het gras en legden hun koopwaar daar op. Het was eetbaar spul, een soort kleefrijst in de vorm van een kopje, groen of roze van kleur, niet erg smakelijk en ook niet zo voedzaam. Toch kochten wij het als aanvulling op het dagelijks voedsel, dat al net zo karig was als in Tjimahi. Soms waren er ook andere zaken te koop zoals mierzoete drankjes, vruchten en lombok. Geld was er altijd; in alle kampen was er geld. In Baros kwam het dagelijks binnen, veel geld. Het kwam binnen in de broekzak van één man, een Armeniër. Hij was de leider van het broodcorvee. Dagelijks stelden de broodhalers zich op met hun karretjes bij de poort en daar werden zij uitvoerig gevisiteerd. Vaak moesten zij zich uitkleden, want de Jap wilde voorkomen dat er koopwaar de poort uitging, textiel bijvoorbeeld. Zo'n corveeër zou door twee broeken te dragen of twee hemdjes of zelfs een zakdoek bij zich te hebben buiten de poort goede zaken kunnen doen.

De Japanners lieten de leider van het corvee ongemoeid. Zij wisten heel goed dat hij heel veel smokkelwaar bij zich had, vooral veel goud (trouwringen en gouden kiezen) en dat hij met veel geld terug zou komen. Daar kreeg de Japanse kampeider immers een deel van! Dus hij werd niet gevisiteerd. Er was veel geld in het kamp; ook beschikte de Nederlandse kampeiding over veel geld, dat gebruikt werd in noodgevallen.

Zo gebeurde het een keer dat er een zakdoek of een hemd of iets dergelijks zou zijn verkocht door één van de kampbewoners aan een Heiho (de Japanse naam voor Javanen, die in dienst van het Japanse leger waren en die wel een uniform droegen maar geen wapens). Die Heiho's bewaakten ons, als wij een corvee moesten doen buiten de kammuren. Dan, zonder Japans toezicht, kon er inderdaad een geheim handeltje ontstaan. Textiel was (buiten het kamp) heel veel waard en de verleiding voor zo'n Heiho was groot. Hoe dan ook, de Jappen hadden de Heiho betrapt, maar ze wisten niet wie de zakdoekverkoper was. Dus liet de Jap de hele kampbevolking naar de poort komen, barak na barak. Het duurde uren. De bewuste Heiho, omringd door Japanners, stond opgesteld bij het kantoor van de Japanse kampcommandant en de geïnterneerden moesten één voor één over een afstand van tien meter langs de Heiho lopen, opdat hij de schuldige zou aanwijzen.

Hij had lef, die Heiho, want hij liet alle tweeduizend gevangenen langs komen en wees niemand aan. Dat bracht de Japanse kampcommandant tot razernij. Welk vreselijk lot hij die Heiho toebedeelde weet ik niet, maar hij gaf bevel dat de vuren in de keukens gedoofd moesten worden. Wij zouden geen eten krijgen zolang de schuldige zich niet zou melden.

De Nederlandse kampleiding kwam in actie en benaderde een geïnterneerde neger die als beroepsbokser (de geschiedenis herhaalt zich) wel tegen een stootje kon en die voor een fors geldbedrag zich wel als schuldige wilde melden. Hij ging een week naar de Kem Pe Tai, maar kwam gehavend doch levend terug. En wij kregen die dag, zij het laat in de avond, normaal ons maaltje van rijst en soep.

Onze kampleiding had de touwtjes goed in handen. Dat bleek later, toen wij een nieuwe Japanner als kampleider kregen. Die man was kennelijk aangesteld om de corruptie onder zijn voorganger te corrigeren.

Er kwam een eind aan de middagmarkt op het centrale veld. Er werd geen gekleurde rijst in kopjesvorm (kwee mangkok: mangkok = kopje) meer verkocht. De leider van het broodcorvee ging de poort uit met lege zakken en keerde terug met lege zakken. Er kwam geen geld meer binnen en er was geen mogelijkheid meer om het te besteden.

Onze kampleiding was echter niet voor één gat te vangen. Zij stelde ene Cohen, die toevallig in mijn barak woonde, aan als speciale functionaris in het kantoor van de Nederlandse kampleiding.

Hij kreeg als taak om aan te pappen met de Jap, diens vertrouwen te winnen en zo zijn zwakke punten te vinden. Cohen zat overdag "aan de poort", maar hij bleef 's nachts in onze barak slapen. Op een avond meldde hij ons trots, dat het hem gelukt was. Hij had het zwakke punt van de Jap gevonden. Die was, zoals alle Jappen, omkoopbaar. Ja, binnenkort zou de markt op het centrale veld weer opengaan en de leider van het broodcorvee zou weer als vanouds met volle zakken de poort uit- en ingaan.

De Japanse commandant had namelijk een geslachtsziekte, syfilis of gonorrhoe, en die kòn hij volgens de Japanse opvattingen niet hebben, die mòcht hij niet hebben, want legerofficieren werden geacht alleen speciale, medisch streng gecontroleerde, bordelen te bezoeken. Hij kon met zijn kwaal geen legerarts bezoeken en dat betekende een groot dilemma, waarvan hij zijn 'vertrouweling' Cohen deelgenoot maakte. En ja hoor, de omroeper die elke avond namens onze kampleiding bekendmakingen deed, deelde dit keer mee, dat als iemand een medicijn van die en die naam, een pil van die of die soort in zijn bezit had, hem voor zoveel gulden kwijt kon bij de kampleiding. Klaar was Kees en alles was weer bij het oude. De Jap genas en de illegale handel kwam weer tot bloei.

Mijn vader zag kans om duizend (duizend!) gulden te lenen van een Chinees. Het is onbegrijpelijk dat mensen over zoveel beschikten en dat de Jap daar niet achter kwam.

Vaak genoeg werden er razzia's gehouden. Wij moesten dan aantreden vóór de barak en terwijl de éne Jap ons één voor één onderzocht op 'verboden bezit', onderzocht de andere de barak, in het bijzonder onze koffers. Eén keer gebeurde dat, toen ik ziek was. Mijn barakgenoten stonden buiten aangetreden en ik lag in mijn eentje op mijn matrasje op de brits. De barakken waren over de volle lengte voorzien van houten britsen, waaronder je je koffer kon bergen. De mijne bevatte verboden spullen, namelijk boeken. Boeken waren strikt verboden behalve bijbels en religieuze werken. Wel, er zaten niet-godsdienstige boeken in mijn koffer en toen tijdens die razzia twee Japanners in mijn barak hun onderzoek begonnen, waarbij zij de inhoud van koffers en dozen op de brits uitstortten, de matrassen uitrolden en zelfs opensneden en daarbij mijn plekje snel naderden, kreeg ik het knap benauwd.

Ik gedroeg me zo ziek mogelijk; ik hoestte aan één stuk door en dat hielp. Japanners waren als de dood voor besmettelijke ziekten. Zij sloegen mijn slaapplek en die van mijn burens over bij hun zoektocht!

Geen barak werd zo vaak doorzocht als die van mijn vader (4). Daar bevonden zich de 'supervips', de leden van het hooggerechtshof, de hoogleraren van de juridische faculteit van Jakarta en de professoren van de technische hogeschool te Bandung, de hoofdcommissarissen van politie, kortom allerlei hoogwaardigheidsbekleders. Je zou het ze zo niet aanzien in hun sjofele kleding.

Deze barak zou als eerste worden geliquideerd, als de Jappen er de gelegenheid toe zouden krijgen. En de rest van kamp Baros zou dan volgen, denk ik, maar de Jappen hadden geen scheepsruimte genoeg om ons naar Borneo te verschepen, de enige plaats waar zij liquidaties konden uitvoeren zonder onrust te veroorzaken onder de Indonesische bevolking. Borneo was dun bevolkt. Een dodenmars door de jungle zou voldoende zijn geweest. Baros n° 4 was dus voor de VIP's van de VIP's, maar n°6 was voor de dominees, waarvan er zoveel waren, dat alleen de beste redenaars preekten, terwijl anderen catechisatielessen gaven en de overigen 'gewoon' werk deden in de keuken of op het 'oebi-veld' (15). Oebi was de Maleise naam voor een knol, die ook wel 'sweet potato' wordt genoemd, die je moet koken en van de bruinpaarse schil moet ontdoen om een zachte oranje-keurige massa over te houden, waar ik absoluut niet meer naar terugverlang.

Een deel van het centrale veld werd gebruikt voor een aanplant van Oebi. De bemesting bestond uit menselijke urine zodat je in elke WC huizenhoge bamboecilinders vond, die, als ze vol waren, door noeste werkers naar de oebi-velden werden gedragen. Zulke oebi-verzorgers kregen extra eten enz. Dat voorrecht gold voor alle 'werkers'. Eenieder kreeg loon naar werken. Wie zwaar lichamelijk werk deed, zoals de urinekokers sjouwende oebitelers, kreeg dubbel eten, maar degenen die les gaven bijvoorbeeld, kregen een summier hapje extra. Dat gold ook voor mij: ik gaf wiskundelessen, in het geheim, want het mocht niet van de Jap. Ik gaf nooit les aan meer dan twee jongens, want samenscholingen van meer dan drie waren verboden. Bij gebrek aan papier schreef ik de formules en bewijzen met een potloodje op een witte tegel. Hadden m'n leerlingen het in hun hoofd geprent, dan kon je met een natte vinger het geschrevene wegwissen en een sommetje opschrijven.

Mijn 'loon' bestond uit een schepje bruinebonensoep, opgedist uit het deksel van een sigarettenblikje aan een houten steel. Soms zat er zowaar een bruine boon in die portie! Maar goed, het was mooi meegenomen, nietwaar?

Waarschijnlijk was er ook zo'n beloning voor de lessen, die de dominees en de pastoors gaven, dat weet ik niet. Zij zouden dat werk ook zonder beloning hebben gedaan. De dominees zaten in barak 6, de katholieke geestelijken in barak 7, die natuurlijk 'het Vaticaan' werd genoemd.

Van beide soorten waren er te veel. Zij verdeelden het werk onder elkaar. De beste sprekers onder de predikanten verzorgden de zondagsdienst, anderen de catechisatie, maar weer anderen zaten in de oebiploeg.

De dominees waren voor het merendeel gereformeerden, maar er was ook een vrijzinnige predikant, wiens zondagsdiensten veel mensen trokken. Er waren dus wekelijks verschillende religieuze bijeenkomsten, waaronder natuurlijk ook de hoogmis. Aangezien er maar één kerkgebouw was, vonden er ook kerkdiensten plaats in de open lucht, op een veldje tussen de barakken of op het betonnen platform, dat ik op de plattegrond met 12 heb aangeduid.

Verder was er natuurlijk de geestelijke bijstand voor de zieken. Het ziekenhuis van Baros was maar klein en er lagen hoofdzakelijk dysenteriepatiënten. De ernstige gevallen, meestal hongerodeem, werden naar het Militair Hospitaal in Tjimahi gebracht. De meesten kwamen niet terug.

Op een dag werd Roelink van het 9e bat naar Baros gestuurd. Hoewel hij officieel geen administrateur van Gesiehan was geweest, was hij blijkbaar genoeg VIP bevonden om hem naar Baros te zenden.

Ik ging hem direct opzoeken. Hij zat voor het eerst in een barak en niet in een privé-kamer zoals hij die had gehad in de Benteng en in het 9e bat. Hij ging daar wat aan doen, zo verzekerde hij mij.

En ja hoor. Hij ging smoezen met de Japanse commandant.

"Het zou verstandig zijn" zo moet hij hebben gezegd, "om de doodskisten, die men bij hoge sterfte in de kampen nodig heeft, zelf te maken". Dat gebeurde. Er werd een grote houtzagerij gebouwd op het centrale veld in Baros, maar eerst werd een huisje gebouwd voor de directeur van de zagerij en diens assistent: Roelink. Net als in Gesiehan was hij de tweede man maar in werkelijkheid de baas.

Er ontstond grote opschudding in ons kamp, toen de Jap aankondigde dat er in de loop van de dag honderd man bij zou komen.

Dat betekende dat iedereen zijn matras moest versmallen van 75 naar 70 cm. Het blokhoofd van elke barak moest daar op toezien. Het gaf een boel gekibbel en ergernis, maar tenslotte waren er genoeg open plaatsen om de nieuwelingen te kunnen ontvangen.

Het zouden oude mannetjes zijn, zo ging het gerucht, uit een ander kamp. Dat maakte de stemming in Baros er niet beter op.

Het transport liet op zich wachten en toen bekend werd dat er geen avondeten zou worden verstrekt, dan nadat de nieuwelingen binnen waren, zakte de stemming in ons kamp tot onder nul. Het was al donker toen ze eindelijk kwamen. Het waren kinderen, jongetjes van 8 of 9 jaar, met hoge stemmetjes. Sommige van hen vonden hun vader en anderen werden 'geadopteerd'. Het werd druk in de barakken. Men liep in en uit om naar de eigen zoon te zoeken. Het was feest. Men haalde zuinig bewaarde blikjes 'Spam' te voorschijn. Sardineblikjes werden geopend en wie wat van zijn lunch had bewaard, Oebi of een sneetje brood, die gaf het aan de jongens. In alle barakken weerklonken hun blijde stemmen. Zelfs de keuken zag kans iets méér rijst en soep te verstrekken.

Na een paar weken werden de jongens in één barak ondergebracht en onder het strenge toezicht van een groep onderwijzers gesteld. Dat was wel nodig, want de jongens kenden weinig discipline. Onder hen zaten heel wat handige diefjes. Als iemand iets kwijt was ging hij er in de jongensbarak naar zoeken. De jongens waren ook bijzonder handig in het vangen van ratten. Wie een levende rat inleverde bij de keuken van het hospitaal kreeg als beloning een week lang dubbel eten. Van zo'n rat werd bouillon gemaakt voor de gevallen van hongeroedeem. Die moesten het van eiwitten hebben.

Aan ons dagelijks menu ontbrak het vlees. Eens in de drie maanden kwam er een mandje met darmen binnen dat triomfantelijk in het kamp werd rondgereden alvorens het naar de keuken ging. En die avond kon je het proeven! Er zat een vleessmaak aan de soep.

's Avond ging ik altijd naar de barak van mijn vader. Daar werden soms interessante lezingen gehouden en er werd het laatste nieuws doorverteld, het oorlogsnieuws.

De oorlog in Europa was voorbij. Duitsland had gecapituleerd en Hitler was dood. De Japanners verloren terrein en de Amerikanen namen het éne eiland na het andere in. Het waren niet alleen maar geruchten. Er was blijkbaar diep verborgen onder de vloer van één van de barakken, een radio, misschien wel achtergelaten door krijgsgevangenen die eens, voor onze tijd, in Baros hadden gezeten.

Men kon in Indië een Amerikaanse zender ontvangen. Daar had ik zelf nog naar geluisterd in Jogja, in de dokterswoning aan de Kroonprinslaan. Misschien was er wel een Australische zender, die men beluisterde. De berichten werden bevestigd door een Japanse krant, die in Tokio in het Engels werd uitgegeven. Zo nu en dan stond de Jap toe dat een exemplaar van deze krant het kamp binnenkwam. Een Nederlandse vertaling van wat de krant aan oorlogsnieuws bracht, werd in alle barakken voorgelezen. Dat stemde tot vreugde: het gerucht dat de Filippijnen door Amerika waren heroverd was wáár! (Het was ook waar dat de Amerikanen om Indië heen trokken!)

De krant was zo'n drie maanden oud en het was gewoon heerlijk om te vernemen dat de Japanners drie maanden geleden dat en dat eiland, zeg Iwo Jima, als een veilig bolwerk beschouwden, dat nóóit zou bezwijken, terwijl wij wisten dat het reeds in Amerikaanse handen was.

Er begon een zeker optimisme te groeien in Baros.

Op 1 januari 1945, nieuwjaarsdag, een stralende dag, werd er een protestantse dienst gehouden op het betonnen veldje (12), geleid door een nieuwe dominee, die niet eerder in Baros had gepreekt.

Mijn vader en ik, ook Wim denk ik, gingen er heen met onze klapstoeltjes. Hoe kwamen wij aan klapstoeltjes? We hadden ze zeker niet meegenomen uit Tjimahi. Waren ze achtergelaten door vorige kampbewoners? Ik weet het niet. De dominee, Van Duynen, was klein, gedrongen en hij had een ringbaardje waarvan de punt naar voren stak. Hij was gereformeerd en de dienst verliep volgens het boekje, met bijbellezing, gebed, schuldbelijdenis en al. Mijn vader zuchtte: van hem hoefde dat niet allemaal.

Toen begon de preek. Van Duynen zette de lessenaar met de bijbel en al opzij en ging op een kistje staan zodat wij hem goed konden zien. Hij zette zijn handen in zijn zij, stak de kin vooruit en zei met luide stem: "Mannen, broeders, het jaar van onze bevrijding is begonnen!"

Een rilling ging over onze rug, een beving ging door de toehoorders. Het decor achter Van Duynen was de kampmuur met de wachttorens, waar de Heiho's hem konden horen. Het jaar van onze bevrijding was begonnen!

Hij was een spreker van groot formaat, deze dominee Van Duynen. Zijn preek overrompelde ons. Het was een stortvloed van nu eens woordspelingen en grappen als van een cabaretier, dan weer ontroerende beeldspraak en woorden van oprecht geloof. De mensen die op het pad rondom het centrale grasveld liepen, bleven stilstaan om te luisteren.

Soms barstten we in lachen uit, dan weer werden we heel stil. En steeds meer mensen kwamen luisteren: "Het jaar van onze bevrijding is begonnen!" "Maak je niet druk want niets kan ons scheiden van de liefde van God".

6. Het einde van de oorlog

Op een dag werden wij, Wim en ik en nog vele andere jonge mannen, dertig, veertig, ik weet het niet, naar de poort geroepen. We moesten onze koffertjes en matrassen meenemen. We gingen op transport, dat was wel duidelijk, op transport naar wéér een ander kamp. Bij dat transport ging mijn matras verloren. Ik moest het zonder doen. We marcheerden onder Japanse begeleiding naar het station van Tjimahi. Vandaar reisden we per trein naar een stadje dat Tjitjalenka heette. Vanaf het station van Tjitjalenka voerde een mars (van een uur? Een half uur? Anderhalf uur? Ik weet het niet) naar ons nieuwe kamp. Ons nieuwe kamp, omgeven door muren van 'gedek' (bamboevlechtwerk), een poort waar Japanse soldaten de wacht hielden, een ruimte zonder geboomte, zonder gras, een ruimte van klei, kaal, met een rij lage barakken.

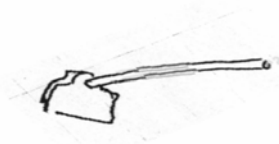
Wat direct opviel was dat er geen gevangenen waren. Het was een leeg en stil kamp in the middle of nowhere met alleen sawa's rondom. De barakken (in een rij van zes, acht? Ik weet het niet) waren leeg. De Japanners deelde onze groep in plukjes van vier tot zes in en lieten ons staan voor de barak waarin we zouden worden gehuisvest. Wim Storm van Leeuwen en ik plus nog wat anderen stonden opgesteld voor de eerste barak. Het was een laag gebouw met muren van gedek en een dak van rode dakpannen en in het midden een gat, dat als toegang diende. Daarnaast stonden een paar emmers in de zon. Opeens kroop een gebaarde man uit het gat. "Hallo," zei hij, "Welkom in dit verrotte kamp. Ik ben de hantjou van deze barak". Hij begon de emmers met zijn handen schoon te maken en intussen ging hij door. "Dit zijn de soepemmers. Ze moeten in de zon drogen en daarna zo uitgeschuierd worden. Er is geen water in dit kamp, geen kranen, geen douches en daarginds is de WC." Hij wees met de hand. "Het is een stinkende sloot met planken erover". "Waar is iedereen?" vroeg ik. "Ze zijn aan het werk. Dit is een werkkamp. 's Morgens vroeg vertrekken ze. Er moet een dijk gebouwd worden voor de Jap. Een spoordijk. Om vier uur vanmiddag komt iedereen terug".

Geen water. Het begon langzaam tot ons door te dringen. Geen water, dat betekende dat je jezelf niet kon wassen. "Dus je kleren kunnen niet gewassen worden?". "Nee", zei onze hantjoe. "Je kunt ze maar het beste aanhouden. Iedereen doet dat en iedereen heeft klerenluizen in dit verrotte kamp". "En als je wilt drinken?" Hij haalde zijn schouders op. 's Morgens krijgen we thee en 's avonds soep. Daarmee moet je het doen. Heus, het went wel. En het duurt niet lang meer of de Amerikanen komen ons bevrijden". Een gevoel van pure wanhoop bekwam ons. Geen water. In dit kamp ging je dood.

"Kom maar mee, dan zal ik jullie je slaappleats wijzen". We kropen achter hem het gat in. De vloer van de barak was van aarde, klei eigenlijk. Langs de randen van de barak, de "muren" van gedek en ook in het midden lagen matrassen. De hantjoe wees Wim een open plaats tussen twee opgerolde matrassen aan. "Dat is jouw tampat", zei hij, "De man die daar lag is terug naar zijn oorspronkelijke kamp. Hij was ziek. De zieken worden door de Jap teruggestuurd. Jullie zijn de vervangers."

Het kamp was vroeger, voor de oorlog, een dakpannenfabriek geweest. De klei uit de omgeving was geschikt om er met de hand dakpannen mee te vormen en die werden daarna gebakken in een bakstenen oven in het midden van de barak.

In die oven kreeg ik mijn plaats. Om het te bereiken moest je over een muurtje van 1m klimmen en dan kwam je in een ruimte van 2 x 3 m , die als opslagplaats gebruikt werd. Er stonden rijen kistjes met patjols erin.

Een patjol is een soort spade, die je in de groeve slaat om die los te woelen of om een gat te graven, een houweel.

Een rij van die kistjes vormde mijn bed, een te kort bed, zodat ik, op mijn rug liggend, mijn onderbenen moest laten afhangen. Haaks op mijn bed lag de matras van een celgenoot, een neger (alweer) die als

bokser (alweer) zijn geld had verdiend. Ik zal hem gemakshalve Jim noemen. Hij werkte 's nachts in de keuken en hij kwam 'thuis' en ging slapen als ik 's ochtends opstond.

Het was dan nog pikdonker. We haalden thee en pap, die buiten werden uitgedeeld. De thee dronk ik slechts gedeeltelijk op. De rest gebruikte ik om mijn verbandjes in te dopen. Ik had nogal veel wonden en zweren. Hete thee zou wel helpen, dacht ik.

Nog voor de dag aanbrak moesten we aantreden voor het appèl, waarna we onder Japanse geleide aan de mars begonnen naar het werk, ongeveer een half uur lopen van het kamp verwijderd. Alleen de werkers in de keuken, de hantjous, de zieken en steeds één arts bleven achter in het kamp. Zij zaten niet stil, er was veel werk te doen in het kamp: er moest hout en water gehaald worden voor de keuken, alsmede rijst, groente en brood.

Het water werd gehaald, meerdere keren per dag, met karretjes waarop grote gamellen werden vervoerd van en naar een bron, die een uur gaans van het kamp lag. De rijst en groente werden naar de keuken gebracht. Het brood werd 's avonds verdeeld zodat ieder een hompje in de broekzak meenam naar het werk. Dat was onze lunch, een stukje zoutloos brood, dat wat zurig was. Ons werk moest resulteren in een dijk waar later rails zouden worden aangelegd.

Eén man schepte met een patjol aarde (lees: modder) in een rieten mandje, dat dan van hand tot hand werd doorgegeven tot boven op de dijk, waar het werd uitgestort. Het was zinloos werk, want wat er overdag werd opgehoogd zakte 's avonds weer in elkaar. Het was louter modder. Je zakte er tot je knieën in en aan het einde van de dag kon je alleen met hulp van anderen uit de modder bevrijd worden. Als je niet gestadig doorwerkte, begon de Jap met kluiten te gooien, zodat je de smurrie ook op je hemd en je armen kreeg. De modder deed de huid niet veel kwaad. In die streek bevatte de klei toevallig veel zwavel en wie zich bijv. bij het patjollen verwondde, kreeg van de dokter in het kamp een kwak klei op de wond! Die haalde hij uit een diep gat op de plek waar hij 'spreekuur' hield. Medicijnen en verbandmiddelen ontbraken nu eenmaal.

's Middags om een uur of vier waren we terug in het kamp. Dan speelde zich een merkwaardig toneel af op de veldjes tussen de barakken. Men ging op de grond zitten in de zon om op te drogen en daarna begon een ieder met een mes de modder van de benen af te schrapen. Daarna trokken de mannen hun kleren uit om die te ontdoen van de luizen. Dat waren kleine, wittige diertjes, die in je kleren zaten en die je tussen de nagels van je duimen dood kon drukken. Onze kleren wemelden van de luizen. Iedereen had het er druk mee, naakt zittend op de grond.

Het is maar goed, dat ons verblijf in het Tjitjalenka-kamp niet lang duurde! Na het avondeten, een paar happen rijst met waterige soep, begon zich in de barakken een ander merkwaardig tafereel af te spelen: de handel in eieren.

In het gedek bij de sloot, die als WC diende, was een gat, groot genoeg om een mand met hardgekookte eieren door te laten. In de dessa achter ons kamp hadden ze de eieren gekookt en die gingen in flinke aantallen, soms nog warm, door het gat in de omheining hen het kamp in. Op dat moment stegen de eieren enorm in waarde. Voor Wim en mij was het een te grote luxe.

Op een zekere ochtend, die van 17 of 18 augustus 1945, een ochtend die ik nooit zal vergeten, stond ik in de duisternis mij klaar te maken voor het dagelijks moddercorvee, toen Jim, de negerbokser, vanuit het donker mij aansprak. Jim was Amerikaan - dat beweerde hij tenminste - en hij sprak Engels als wij converseerden, terwijl hij mijn Nederlandse antwoorden prima begreep. Het was altijd een gesprek in twee talen. Zo ging het ook deze keer.

Ik had niet eens opgemerkt dat hij reeds terug was uit de keuken en in het donker had ik hem niet zien liggen. Ik schrok enigszins toen hij plotseling zei: "Say, Adam, the war is over". Ik lachte en zei, dat ik dat gerucht wel vaker had gehoord.

Toen vertelde hij zijn verhaal. Gedurende de voorafgaande avond was er in Bandoeng een feest geweest van Japanse officieren. Drie van de officieren, die ons kamp regeerden, waren daar heen gegaan per auto. Zij hadden één van de Nederlandse gevangenen uit ons kamp meegenomen als chauffeur. Deze chauffeur mocht, bij wijze van beloning, het feest gadeslaan vanuit een zijkamertje via de kier van een half openstaande deur. Zo was hij getuige van een feestelijke bijeenkomst van officieren en enkele geisha's met veel gepraat en gezang en consumptie van saké (rijstewijn). Plotseling verscheen daar toen een Japanse officier, die luid en zéér opgewonden een sensationele mededeling deed. Onze chauffeur kon niet verstaan wat hij zei, natuurlijk, maar hij was wel getuige van wat er daarna op dat feest

gebeurde. Het was verbijsterend. Sommige van de feestgangers barstten in woede los, schreeuwden en huilden, sommige maakten gebaren van harakiri met hun zwaard, sommigen wierpen zich op de grond maar andere juichten en omhelsden elkaar.

Daarna zette iedereen het op een drinken. En onder het drinken ging het jammeren, het huilen en het juichen door tot iedereen lagger was. Een tafereel dat niemand ooit had kunnen verwachten, zeker niet van Japanners, speelde zich af voor de ogen van die Nederlandse chauffeur. Hij bracht ze terug in de auto, die drie Japanners, en eenmaal aangekomen in het Tjitjalenka-kamp zette hij de auto stil, midden in het kamp, duwde zijn bewusteloze passagiers eruit en ging op zoek naar iemand aan wie hij zijn verhaal kwijt kon. Het was echter drie, vier uur, in de nacht. Iedereen sliep, behalve de koks in de keuken, die de pap en de thee voor het ontbijt aan het bereiden waren.

Zo, via Jim, bereikte mij het bericht, dat de oorlog voorbij was, dat het vrede was, dat ik Threes en mijn ouders terug zou zien, dat we weer een toekomst hadden: "Say, Adam, the war is over".

Nauwelijks had ik Jims verhaal aangehoord, of er kwam een opgewonden kampbewoner in onze barak binnen met een sensationeel bericht: "Luister mensen. Niet juichen, vooral niet juichen. In barak 6 heeft de Jap iedereen afgetuigd omdat er gejuicht werd. Er wordt niet gewerkt vandaag". We gingen buiten een kijkje nemen. Iedereen stond met iedereen te praten. De oorlog was voorbij. De Heiho's op de wachttorens floten Hollandse liedjes, die ze vroeger op school hadden geleerd. Het was volmaakt duidelijk: de oorlog was voorbij!

De Jap maakte daarover niets bekend, maar liet wel weten dat alle patjols ingeleverd moesten worden. Dat bevel werd met vreugde gehoorzaamd. Geen modder scheppen vandaag en ook morgen niet en ook overmorgen niet. Die avond was de vraag naar eieren bijzonder groot en de prijs ervan ging fors omhoog, Wim en ik verkochten een hemd of een broek om ook een ei te kunnen kopen. Er was een echte feeststemming maar er heerste ook grote onrust. Wat ging de Jap met ons doen? We hoefden wel niet meer te werken, maar we bleven gevangen binnen de omheining van ons kamp. De Japanners bleven de baas en demonstreerden dat door barsen op te treden dan ooit.

Op mijn 21ste verjaardag zaten we nog steeds in het kamp. Die avond kochten Wim en ik weer eieren. Die stegen nog meer in prijs, terwijl de verkoop van kleren steeds minder opleverde. Gedurende die avond ontmoette ik een jongen, die op dezelfde dag als ik en ook in Amersfoort was geboren! Er vonden kleine relletjes plaats. De karretjes van het watertransport werden bestormd, zodat het corvee meteen terug moest naar de bron om opnieuw water te halen.

De Japanners reageerden woedend. Op een gegeven moment holden wij in een wilde horde door het kamp, achtervolgd door een Japanse soldaat die z'n zwaard had getrokken. Het waren vreemde tonelen die zich daar afspeelden.

Eindelijk vertrokken we!

In een lange colonne marcheerden we onder Japans toezicht langs de weg die we drie weken tevoren gekomen waren, de weg terug naar het station. Links en rechts terzijde stonden blijde Indonesiërs ons toe te lachen. Enkelen van hen reikten ons de hand. Aan niets was te merken, dat Indonesië in opstand was tegen het Nederlands gezag. Dat merkten we pas - tot onze verbazing - op het station van Tjitjalenka. Daar hingen grote plakkaats met foto's van Soekarno en de mededeling in het Maleis dat op 15 augustus de Republiek Indonesia was uitgeroepen.

Tijdens de treinreis naar Tjimahi en Baros werden er nog heel wat kledingstukken verhandeld. De opkopers verzamelden zich een compleet nieuwe garderobe. In Baros werden we hartelijk ontvangen door de kampeiding, maar we werden streng gescheiden van de overigen. Eerst moesten we 'ontluist' worden. Men had een barak voor ons vrij gemaakt. Daar moesten we, nadat we eindelijk, eindelijk gedoucht hadden, wachten tot onze kleren gekookt en gedroogd waren.

Daarna pas konden Wim en ik onze vaders omhelzen. Het was opnieuw feest met nieuw geopende conservenblikjes. Het leven in Baros verliep in veel opzichten net als vroeger met ieder z'n plaatsje in de barak, de centrale bereiding van ons voedsel en de verstrekking daarvan, de schoonmaakcorvee's, maar ook veranderde er veel.

Rode Kruis-pakketten die de Jap al die tijd had achtergehouden en die voedsel en medicijnen bevatten brachten vreugde in het kamp. Het dagelijks menu werd sterk uitgebreid en dat gold ook voor de 'markt', waar we vroeger alleen kwee mankok konden kopen. Nu waren er overal en de hele dag door Indonesische kraampjes te vinden waar je heerlijk eten kon kopen.

Aan de poort waren nog steeds Japanse soldaten op wacht. Het Japanse oppercommando had van de overwinnaar opdracht gekregen de kampbewoners te beschermen en daar hielden ze zich aan. Zo mocht niemand ons kamp in zonder toestemming van de Jap. En dat was niet voor niets, want buiten ons kamp was een gevaarlijke situatie ontstaan. Onder de Indonesische jongeren was er een moordlustige anti-Nederlandse beweging gegroeid. Wie het kamp verliet - en dat mocht van de Jap - was zijn leven niet zeker.

Op een dag verzamelde zich een honderdtal 'ploppers', gewapende mannen, voor de poort van ons kamp. Zij hadden kwade bedoelingen, dat was duidelijk. De commandant van de wacht kwam daarop met Japanse koelbloedigheid in zijn eentje naar buiten, liep naar een manshoog boompje en sloeg met zijn zwaard het topje eraf. Daarop verdween het plopporvolkje onmiddellijk. Het had de boodschap begrepen.

Het had een poos geduurd, maar eindelijk erkende de Japanse commandant officieel dat Japan had gecapituleerd. Direct werd er een bijeenkomst van het hele kamp georganiseerd, waarbij voor onze ogen de Japanse vlag gestreken en de Nederlandse (waar kwam die vandaan?) gehesen werd. We stonden allemaal te huilen en het Wilhelmus weerklonk heel zacht uit onze schorre kelen.

Berichten van het Rode Kruis kwamen binnen met namenlijsten uit andere kampen en ook uit Holland. Zo vernamen we dat mijn moeder in Ambarawa was, maar over Threes en haar familie was niets bekend. Er verschenen ook doodsberichten, lange lijsten, die werden opgehangen bij het kantoor van de kampleiding.

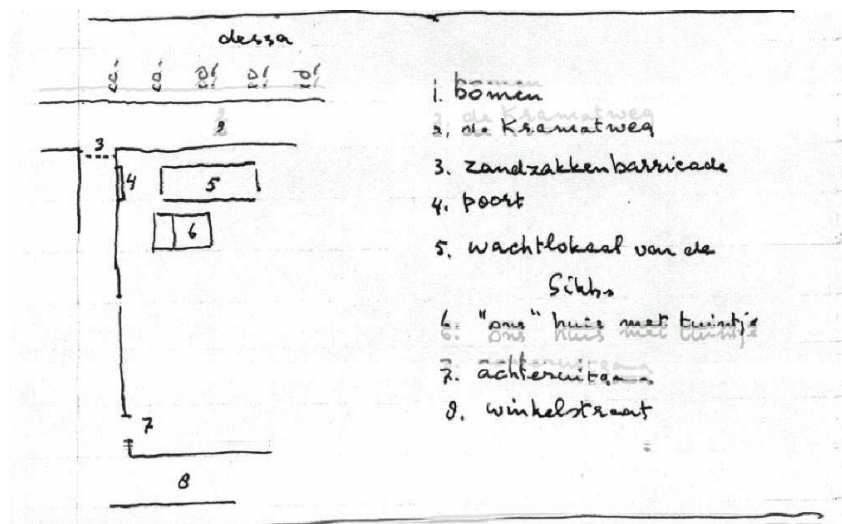
Er overleden nog mensen aan het hongeroedeem, maar anderen werden op het nippertje gered door de medicijnen die nu overvloedig beschikbaar waren. De wonden en zweren aan mijn voeten genazen wonderbaarlijk snel door een gloednieuw middel, dat penicilline heette.

Er overleden ook kampgenoten doordat zij te veel en te vet eten hadden genuttigd. Al maanden tevoren hadden artsen lezingen gehouden in alle barakken om ons te waarschuwen: "Alleen wit vlees: vis of kip. Niet te veel en niet te vet!"

Mijn vader besloot met mij naar Batavia (Jakarta) te reizen. Wij maakten deel uit van een grote groep, die per trein, onder gedegen bewaking, van Tjimahi via Bandoeng en Buitenzorg naar Batavia zou reizen. Het was een gevaarlijke reis. De trein zou ergens tussen Buitenzorg en Batavia een berucht station passeren, waar een vorige trein geheel was uitgemoord. Ook was dat gebeurd, toen een Engels militair vliegtuig een noodlanding maakte in die buurt.

Onze trein was goed beveiligd. Bij elk coupé raam zat een Gurka met een mitrailleur. De Gurka's waren Brits-Indiërs, die een klein postuur hadden en gemillimeterd haar, waardoor ze sterk op Japanners leken. Toen wij het bewuste station naderden, zette de trein extra vaart en wij moesten allemaal bukken en ons klein maken. Ik kon niet nalaten om toch even door het coupé raampje te kijken: het perron was leeg op een stationschef met rode pet na.

In Batavia kwamen mijn vader en ik terecht in het Kramatkamp, ditmaal een kamp zonder Japanners als bewaking, maar Sikhs', lange knappe Indiërs met lang zwart haar onder een tulband. Het Kramatkamp was geen kazerne met barakken maar een Europese woonwijk geweest. Tijdens de Japanse bezetting had het als vrouwenkamp gediend. Het bestond uit vrij grote huizen met tuinen en tussen in straten. Even een schetsmatige plattegrond.

IV Kramatkamp

Mijn vader en ik kwamen terecht in een huis (6) dat dicht bij de toegangspoort (4) lag, een huis met een veranda en een tuintje. Wij kregen daar één kamertje en er woonden veel meer mensen in 'ons' huis. Daar stonden onze koffertjes en lagen onze matrassen. Bij mijn terugkomst in Baros had ik een matras gekregen, vermoedelijk de matras van iemand die daar was overleden.

Voor het eerst sinds lange tijd ontmoetten we weer vrouwen en kinderen. Voor het eerst konden we het kamp in en uit gaan via een poort aan de achterzijde (7) van waar je een winkelstraat (8) kon bereiken, waar het veilig was. Wij kochten daar 'ikan bali', een scherp visgerecht bij een Indonesisch of Chinees winkeltje. Er was in die tijd een groot gebrek aan papier maar een overvloed aan boeken, die voor de bezetting in Europese huizen hadden gestaan. Op een plank achter in het winkeltje stonden rijen boeken en om de 'ikan bali' te verpakken scheurde onze visboer simpelweg wat bladzijden uit een platenboek of encyclopedie! 's Morgens ging ik graag kijken bij het wachtlokaal (5) van de Brits Indische bewakers. Zij zaten dan in een rij achter elkaar op rechte stoelen, bezig elkaars hoofdhaar te vlooien. Verder bracht ik de dag door met studeren. Ik had in Baros, vóór de Tjitjalenka-periode, les genomen in het Latijn. Mijn leraar was een pater die gehuisvest was toentertijd in de barak, die het 'vaticaan' heette. Het was een aardige en bekwame leraar geweest die mij een grammaticaboek en Caesars "De bello gallico" had geschonken en die hij in de kamptijd had kunnen behouden omdat ze voor een Jap gemakkelijk voor religieuze lectuur doorgingen.

Ik las een groot gedeelte van "De bello gallico". Wat was dat saai! Ik wilde dominee worden en ik moest Latijns en Grieks leren.

Mijn moeder arriveerde plotseling. Wat een heerlijk moment! Zij was in een konvoi van Ambarawa naar Semarang gereisd en van daar per boot naar Batavia. Gedrieën gingen we daarna winkelen. We kregen meer ruimte in ons huis. We verlangden naar een terugkeer naar Holland, maar daar was door een gebrek aan scheepsruimte voorlopig geen sprake van.

Van Threes en haar familie was nog steeds niets bekend. Zij en haar moeder, haar zusje en een paar andere familieleden zaten gevangen bij de Indonesiërs in Lawang op Oost Java. Dat vernam ik pas maanden later.

Ik kreeg een tijdelijk baantje als verhuizer. Dat betekende dat ik de leiding kreeg over een tiental Japanse krijgsgevangenen. Ik kreeg de beschikking over een vrachtwagen met chauffeur. Wij vervoerden tafels, stoelen, kasten, piano's van het ene adres naar het andere. De Japanners waren zeer gewillig en gehoorzaam. Zij deden al het sjouwen en tillen perfect en tijdens de ritjes bleven zij voortdurend in de houding staan, saluerend, aangezien zij order hadden eer te bewijzen aan elke Engelse of Nederlandse militair. Welnu, de stad zat vol Engelsen en tijdens onze ritjes waren er voortdurend velen van in zicht.

Van de hoofdingang, de poort (4), werd nooit gebruik gemaakt en er was nooit verkeer op de Kramatweg (2). Dat was te gevaarlijk, want vanuit de dessa aan de overkant van de Kramatweg werd er geschoten

op alles wat bewoog. Er zaten Indonesische scherpschutters in de bomen, die langs de weg stonden. Op een dag raakte een jeep met Engelse soldaten in moeilijkheden toen die de Kramatweg op reed. Toen de Engelsen beschoten werden, hielden zij halt en zochten dekking onder de jeep. Een van hen wist heelhuids te ontsnappen aan de kogelregen. Hij vluchtte naar ons kamp en meldde zich bij ons huis. Hij was begrijpelijkerwijs erg opgewonden en hij was op zoek naar een telefoon, waarmee hij het Engelse hoofdkwartier wilde bereiken om op die manier hulp te krijgen voor zijn kameraden in hun benarde situatie. Wij verwezen hem naar de commandant van de Sikhs-wacht.

Hij kwam even later terug en vertelde dat hij niemand had kunnen bereiken en dat hij te voet (via de achteringang) hulp ging halen bij een militaire post in de buurt van het Kramatkamp.

De Sikhs' kwamen meteen in actie, met veel enthousiasme. Dit was een kolfje naar hun hand. Dit was het helemaal. Dit was weer een keertje oorlog, weer eens een keertje lekker vechten na zoveel maanden verveling.

Zij dwongen de Japanse krijgsgevangenen, die zich blijkbaar ergens in ons kamp ophielden, om een barrière van zandzakken (3) op te werpen aan de ingang van een zijstraat. Ik ging natuurlijk kijken. De Jappen gooiden de zandzakken vanaf de poort, zonder in het schootsveld te komen van de scherpschutters. Toen de stapel hoog genoeg was kropen de Sikhs' er achterom op de Indonesische schutters te kunnen mikken. Een paar Sikhs' stelden een mortier op in ons voortuintje. Zij wilden dat wij op de veranda kwamen kijken alsof het een toneelvoorstelling betrof. De granaten werden bijna loodrecht omhoog geschoten zodat zij tamelijk dichtbij, ergens in de dessa aan de overkant van de Kramatweg, neerkwamen.

Goed beschouwd is dit voorval het enige stukje oorlogsgeweld dat ik in al die jaren heb meegemaakt. De Engelsen kwamen ten slotte met een rij tanks om aan de scherpschutterij een eind te maken. Daarbij werd de dessa platgebrand. Daar was ik gelukkig geen ooggetuige van.

De repatriëring van Nederlanders kwam op gang. Zieken en ouden van dagen kregen voorrang. Men gebruikte hiervoor vrachtschepen die gedurende de oorlog waren omgebouwd tot troepentransportschepen. Om ook de jongeren, die in Holland wilden gaan studeren aan een spoedige repatriëring te helpen, mochten zij als werkend passagier mee.

Toen dus een schip met Nederlandse troepen in Tandjong Priok, de haven van Batavia, aankwam, werd ik met een grote groep jongeren per vrachtauto naar het schip gebracht. Zo kwam ik temidden van vechtlustige infanteriesoldaten terecht, kersvers uit Holland en onbekend met het leven in de tropen. Zij behoorden tot de "7-december-divisie", waarmee Nederland de opstand van de Indonesiërs wilde bedwingen. Zij hadden hun opleiding in Engeland gehad, waar zij naar hun zeggen een onwaarschijnlijk aantal meisjes tussen de bedrijven door hadden versierd. Zij waren van plan ook op Java hun seksuele honger te stillen. De conversatie was héél eenzijdig.

De Nederlandse troepen werden echter niet ontscheept. De Engelsen waren in Batavia de baas en, zachtend onder de politieke druk van Soekarno, besloten zij het schip naar Singapore te sturen. Het was een voorlopige maatregel, maar die veroorzaakte wel dat ik na één dag en één nacht weer terugkwam in het Kramatkamp.

In januari 1946 kwam ik weer in aanmerking om als werkend passagier de reis naar Holland te maken. Ik werd een hulpje in de bakkerij van de 'Boissevain', een schip van de Java-China-Japan lijn, dat als troepentransportschip onder Engelse vlag had gevaren en dat nu van Tandjong Priok vertrok met bestemming Amsterdam.

Fred Adam, december 2001